

Cilt/Volume 7, Sayı/Issue 15, Eylül/September 2025, ss. 799-836.

Geliş Tarihi–Received Date: 03.02.2025 Kabul Tarihi–Accepted Date: 20.03.2025

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

MUSTAFA RUHÎ’NİN YANYA VİLAYETİ İZLENİMLERİ (1900)

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1632629>

 ERDOĞAN KELEŞ*

ÖZ

Arnavutluk’un güney kısımlarını oluşturan ve Epir denilen Yanya, Osmanlı öncesinde Roma imparatorluğu, Bulgarlar, Normanlar, Latinler ve Bizans idaresinde kalmıştı. 1430 senesinde Osmanlı idaresine geçtikten sonra Rumeli eyaletinin sınırları içerisinde yer aldı. 1867 Vilayet Düzenlemesi sırasında Yanya vilayeti adıyla idari düzenlemede yerini aldı. 19. Yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı idari teşkilatında zaman zaman sınırları değişse de vilayet olarak varlığını korudu. Mustafa Ruhî, 1861 senesinde Yanya’nın Ergiri kazasında dünyaya geldi. Ergiri kasabasında sıbyan ve rüştiye mekteplerini bitirdikten sonra İstanbul’a giderek tıp mektebine kaydoldu. 1885 senesinde tıp mektebinden mezun olduktan sonra Yanya vilayetinin Berat kazasına belediye tabibi olarak tayin edildi. Burada görev yaparken bakteriyoloji ve kuduz hastalığı alanında eğitim aldı. Bu süreçte Yanya vilayetindeki hizmetlerini sürdürmüş ve 1909 senesinde Ankara vilayetine sıhhiye müfettişi olarak tayin edilmiştir. Bu görevinde iken önce Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye azalığına ve sonra da Tıp Fakültesi Heyet-i İdaresi Müdürlüğü’ne getirildi. 1911 senesinde görevinden azledilen Mustafa Ruhî sonraki süreçte tıp mektebi ve eczacılık alanında eğitim vermeye devam etti. Mustafa Ruhî, Yanya vilayetinde uzun süre görev yapmıştı. Bu süreçte görev bölgesi 1897 Osmanlı-Yunan savaşına merkez olması ve dışarıdan gelen askerler sebebiyle sık sık salgın hastalıkların yaşandığı bir alan haline gelmişti. Ayrıca bölgede bulunan bataklıkların ve kötü havanın etkisiyle sıtma, difteri, tifo ve dizanteri gibi salgın hastalıklar görülmekteydi. Mustafa Ruhî, önce belediye tabibi daha sonrada Yanya vilayeti sıhhiye müfettişi olarak salgınların önlenmesi için gerekli tedbir ve tedavileri uygulamıştı. Mustafa Ruhî, Ergiri kazasına mensup olarak uzun yıllar vilayette görev yapmış olduğundan bölgenin tarihi ve coğrafyası üzerine bir eser kaleme almıştı. Bu eserinde Yanya vilayetine dahil olan kentlerin ve şehirlerin tarihleri, mevsimsel özellikleri, coğrafi yapısı, nüfusu ve sağlık durumları hakkında bilgilere yer vermiştir. Bölgede yaşanan salgınlar ve mevsimsel hastalıklar hakkında önemli bilgileri derlemiş ve alınması gerekli tedavi yöntemlerini ifade etmiştir. Mustafa Ruhî’nin, bu eseri kaleme almasının sebebi Sultan II. Abdülhamid’in tahta çıkışının 25. Yılına bir armağan vermek istemesidir. Bu vesile ile tahta çıktıktan sonra eğitim ve imar alanında yaptığı icraatıyla memleketin gelişmesine katkı verdiğini düşündüğü Sultan II. Abdülhamid’e teşekkür etmek istemiştir.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Ruhî, Yanya vilayeti, tabip/doktor, salgın hastalıklar.

MUSTAFA RUHÎ’S IMPRESSIONS OF THE YANYA PROVINCE (1900)

ABSTRACT

The southern parts of Albania, known as Epirus (Yanya/Ioannina), had been under the control of the Roman Empire, Bulgarians, Normans, Latins, and the Byzantine Empire before the Ottoman period. After coming under Ottoman rule in 1430, it became part of the Rumelia province. During the administrative reorganization of 1867, the province was renamed and reorganized under the name of Yanya Province. Until the late 19th century, despite occasional changes in its borders, it continued to exist as a province within the Ottoman administrative structure. Mustafa Ruhî, who authored a work about the Yanya province, was born in 1861 in the town of Ergiri located within the borders of the Yanya province. After completing the primary and secondary schools in the town of Ergiri, he went to Istanbul and enrolled in the medical school. After graduating from the medical school in 1885,

* Prof. Dr. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muğla/TÜRKİYE, E-Posta: ekes@mu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-7260-2815.

he was appointed as the municipal doctor in the Berat district of the Yanya province. While serving there, he received training in bacteriology and rabies. Mustafa Ruhî, who worked in the Yanya province until 1903, was dismissed from his position due to a series of allegations and was put on trial. However, he was found innocent in court. In 1907, he was appointed as the health inspector to the Ankara province. While in this position, he was first appointed as a member of the Council of Civil Medical Affairs and General Health and later became the director of the Faculty of Medicine's Administrative Board. In 1911, Mustafa Ruhî was dismissed from his position, but in the following years, he continued to teach in the fields of medicine and pharmacy. Mustafa Ruhî had served for a long time in the Yanya province. During this period, the region became a frequent hotspot for epidemics due to its central role in the 1897 Ottoman-Greek War and the influx of soldiers from outside. In addition, due to the swamps and poor weather in the region, epidemic diseases such as malaria, diphtheria, typhoid, and dysentery were common. Mustafa Ruhî, first as the municipal doctor and later as the health inspector of the Yanya province, implemented the necessary measures and treatments to prevent the epidemics. Having served for many years in the province, Mustafa Ruhî authored a work on the history and geography of the region. In this work, he included information about the history of the towns and cities within the Yanya province, their seasonal characteristics, geographical features, population, and health conditions. He compiled important information about the epidemics and seasonal diseases in the region and outlined the necessary treatment methods to be taken. The reason Mustafa Ruhî wrote this work was to present it as a gift on the 25th anniversary of Sultan Abdulhamid II's ascension to the throne. In this way, he wanted to thank Sultan Abdulhamid II, who, in his view, contributed to the development of the country through his efforts in education and urban development after ascending the throne.

Keywords: Mustafa Ruhî, Yanya province, physician/doctor, epidemic diseases

GİRİŞ

Romalılar, Arnavutluk ve güneybatı Avrupa'yı ele geçirdiklerinde Grekler, İliiryahılar ve Trak kavimleriyle karşılaştılar. Roma idaresine giren Epir bölgesi, MS. 395'teki idari değişiklik sırasında imparatorluğun batı kısmının bir vilayeti oldu. Bölge 5. yüzyılda Bulgarların hakimiyeti altına girdi ve Bulgarlar 9. yüzyıla kadar Epir ve İlirya'nın bir çok şehrinde kendi merkezlerini inşa ettiler. Bulgarların gücünün kırılmasıyla Epir, 1018'den sonra II. Basil zamanında Bizans'ın hakimiyeti altına girdi. Bölge üzerinde yine de Bulgar varlığı hissedilse de 1081'den itibaren Normanların Arnavutluk'a saldırıları başladı. Norman Prensi Robert Guiscard'ın oğlu Bohemond 1082'de Yanya'yı Bizans'tan almayı başardı. Bizans, Yanya'yı geri alsa da Bohemond 1096'da tekrar ele geçirdi. Yanya, 1185 senesine kadar Normanlar ve Bizans arasında sürekli el değiştirmiştir. Nihayet bu tarihte Epir'i istila eden Normanlar Yanya'ya hakim olmuştur. Bu vesile ile Güney Arnavutluk'ta yüzyıllarca süren Bulgar hakimiyetinin zayıflamasıyla Normanların ve Latinlerin bölgeye saldırıları başlamıştır. Bu saldırılar ile birlikte Epir'in ve Arnavutluk'un idaresinde değişiklikler olmuştur¹.

Yanya, 1204 yılında Latinlerin İstanbul'u işgalinden sonra Mihael Angelos Komnen (Michael Angelus Commnenus) tarafından kurulan Grek Epir Despotluğu'nun merkezi haline gelmişti. Epir'deki Angelos ailesinin 14. Yüzyıl başlarında kuvvetini kaybetmesiyle başlayan iç karışıklıklar sonunda Sırp Despotu Stephan Dušan'ın idaresine geçti (1348). Sırp'ların egemenliğindeki Epir'e Sırp'lı yöneticilerin yanında Dušan'ın ordusunda hizmet eden Arnavutlar da yönetici olarak atandılar. Ancak Sırp Valisi Thomas Prelubovich'in (Thomas Prelumbos) 1385'de öldürülmesinden sonra Arnavutlar tarafından işgal edilmiş olan Yanya, 1418 senesinde Carlo Tocco'nun idaresine geçti. Carlo Tocco'nun 1429 senesinde varis bırakmadan ölmesi üzerine beş gayri meşru çocuğu arasında başlayan iç karışıklıklar sırasında bu kardeşlerden Memmon, Sultan II. Murat'tan yardım istedi. Bu yardım talebi üzerine Rumeli Beylerbeyi Sinan Paşa, Yanya üzerine yürüdü. Osmanlı kuvvetlerinin Yanya'ya yaklaşması üzerine ahali aman dilemek amacıyla bir heyet göndermiş ve bu heyetin şehrin anahtarını Sultan'a takdim etmeleriyle bölge 9 Ekim 1430 tarihinde Osmanlı idaresine geçmiştir².

Osmanlı Devleti'nin Yanya'da idari yapılanması 1431 senesinden itibaren başlamıştır. Arnavutluk 1431 senesinde Arnavud-İli Sancağı adıyla bu idari yapılanmada yer almıştır. Yanya'nın ilk dönemlere ait tarihi kayıtlarının eksikliğinden dolayı 1564 senesine kadar idari durumu net değilse de bu tarihte Arnavutluk'un sancaklarından biri olarak Rumeli Beylerbeyliği'ne bağlanmıştır. 1583/1584 senesine ait kayıtlara göre Rumeli Beylerbeyliği'ne bağlı Yanya ve Narda kazalarından ibaret Yanya sancağı olarak varlığını sürdürmüştür. Yanya 17. ve 18. Yüzyılda sancak olarak varlığını korumuş ve 1833 senesinde Elviye-i Selase (Yanya, Avlonya, Delvine) adıyla Rumeli eyaletine bağlıydı. 1842 düzenlemelerinde Elviye-i Selase eyaleti teşkil edilmiştir. 1845 senesinde Yanya, Avlonya ve Delvine ayrı bir eyalet olarak görülmektedir. Yanya yeni kurulan eyaletin merkezidir³. Rumeli Beylerbeyliği'nin bir parçası olan Yanya'nın statüsü Tanzimat dönemine kadar fazla değişmeden devam etmiştir. 1836 yılında Rumeli'nin Arnavutluk kısmını içine alan bölge Yanya ve Rumeli olarak ikiye ayrılmıştır⁴.

¹ İlkay Erken, *Yanya Sancağı İdari Yapı ve Yerleşim Birimleri (1867-1913)*, TTK, Ankara 2021, s. 24-27.

² Melek Delilbaşı, "Selânik ve Yanya'da Osmanlı Egemenliğinin Kurulması", *Belleten*, C.51, Sayı:199, (1987), s. 92-99; Erken, *Yanya Sancağı*, s. 27-33.

³ Erken, *Yanya Sancağı*, s. 34-64.

⁴ H. Baha Öztunç, *Tanzimat Döneminde Bir Rumeli Şehri Manastır Sosyo-Ekonomik Yapı (1839-1876)*, İstanbul 2020, s. 31.

Tanzimat'ın ilanı sonrası Balkanların idari yapılanmasında Yanya eyalet haline getirilmiştir. Bu dönemde Yanya (Epir) eyaleti, Yanya, Berat, Ergiri ve Preveze sancaklarından meydana geliyordu. 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi ile eyalet sisteminden vilayet sistemine geçildi. Bu idari yapılanmada kurulan Tuna vilayetindeki uygulamaların başarılı olmasından sonra 1867 senesinde yeni düzenleme tüm ülkeye teşmil edildi. 1867 senesinde ise Yanya vilayeti, Yanya, Tırhala, Golos, Berat, Ergiri, Preveze ve Narda sancaklarından teşkil edilmişti⁵. 1871 senesinde ilan edilen Vilayet Nizamnamesiyle idari yapısı değiştirilen Yanya vilayeti, Yanya, Tırhala, Ergiri, Preveze ve Berat sancaklarından oluşurken, önceden sancak olan Narda Preveze'nin kazası haline gelmiştir⁶. Yanya vilayeti 1875 düzenlemesinde 5 sancak ve 20 kazadan oluşturuldu. Bu idari yapılanmada *Yanya sancağına* bağlı Koniçe, Delvine, Filat, Aydonat; *Tırhala sancağına* bağlı Yenişehir, Golos, Gardiçe, Çatalca, Alasonya, İrmiye; *Ergiri sancağına* bağlı Lapdos, Premedi, Tepedelen, Balibogos; *Preveze sancağına* bağlı Loros, Margiliç ve *Berat sancağına* bağlı Avlonya, İskarapar (Gosteniçka) ve İsteniçe kazaları bulunuyordu. Ancak 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Tırhala ve Preveze taraflarında bazı toprakların Yunanistan'a terki nedeniyle Yanya'nın sınırları yeniden belirlendi⁷.

19. yüzyılın sonlarında Osmanlı Balkanlarının güney batısında Epir bölgesindeki Yanya vilayeti varlığını korumuştur. Bu dönemde vilayetin sınırlarını batısında Yunan denizi ve Otrant boğazı, güneyinde Narda körfezi ve Yunanistan, doğusunda Manastır ve kuzeyinde ise İşkodra vilayeti teşkil ediyordu. Vilayetin genişliği 21.000 km ve nüfusu ise 650.000'dir⁸. Yukarıda ifade edilen idari değişiklikler sonrasında Yanya vilayeti 1886-1887 senesinde Yanya, Ergiri, Berat, Leskovik ve Preveze sancaklarından meydana geliyordu. Bu taksimata göre vilayet 5 sancak ve 22 kazaya ayrılmıştır. *Yanya sancağı* Yanya, Filat (Filyat), Paramiti (Paramythi), Meçova (Metsovou), Aydonat; *Ergiri sancağı* Ergiri, Tepedelen, Premedi, Delvine, Himara, Ayaseranda; *Berat sancağı* Berat, Avlonya, Timuriçe, Fiyer (Fieri), İskarapar; *Leskovik sancağı* Leskovik, Koniçe, Kolonya; *Preveze sancağı* Preveze, Loros ve Margaliç (Margariti) kazalarından ibaretti⁹. 1892 senesinde Yanya vilayeti 5 sancak ve 20 kazadan meydana geliyordu¹⁰. 1893 senesinde ise kaza sayısı 19'a düşmüştür¹¹. 1897 senesinde Yanya vilayeti *Yanya sancağının* Leskovik, Koniçe, Aydonat, Filat, Meçova; *Ergiri sancağının* Ergiri, Delvine, Premedi, Pogon, Tepedelen, Kurveleş (Koroveleş); *Preveze sancağının* Preveze, Loros, Margaliç; *Berat sancağının* Berat, Avlonya, Loşina (Luşna) ve Gosniçka (Gostiniçka) kazalarından ibaretti¹².

Tablo 1: Mustafa Ruhî'ye göre Yanya vilayetinin idari yapısı (Sene 1900)¹³

	Yanya sancağı	Ergiri sancağı	Berat sancağı	Preveze sancağı
Kaza	1-Yanya kazası	1-Ergiri kazası	1-Berat kazası	1-Preveze kazası
	2-Aydonat kazası	2-Delvine kazası	2-Avlonya kazası	2-Loros kazası
	3-Filat kazası	3-Kurveleş kazası	3-İskarapar kazası	3-Margaliç kazası
	4-Leskovik kazası	4-Tepedelen kazası		
	5-Koniçe kazası	5-Premedi kazası		
	6-Meçova kazası	6-Pogonkazası		
Nahiye	1-Zagor			1-Parga-i Cimernek
	2-Korundos			2-Fenar
	3-Çerkovişte			
	4-Malakas			

Bu çalışmanın ana kaynağını oluşturan eserinde Mustafa Ruhî, 1900 senesinde Yanya vilayetinin geçmiş yıllardaki idari yapılanmasını yukarıda gösterildiği üzere benzer şekilde 4 sancak, 18 kaza ve 6 nahiyeden meydana geldiğini ifade etmiştir. Buna göre ilk zamanlarda vilayet idaresinin kurulduğu dönemlere göre sınırlarının epeyce

⁵ Recep Büyüktolu ve Seher Karakuş, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Balkan Vilayetlerinin Genel Durumu", *ÇAKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.12, Sayı:1, (Nisan 2021), s. 200-201.

⁶ Erken, *Yanya Sancağı*, s. 62.

⁷ Yüksel Nizamoglu, "Yanya Vilayetinin Durumuna Dair Hazırlanan Layihalar ve Sonuçları", *OTAM*, Sayı: 33, (Bahar 2013), s. 199-200.

⁸ Ali Sâib, *Coğrafya-yı Mufasssal: Memâlik-i Devlet-i 'Osmaniye*, Def'a-i Evveli, Matbaa-i Ebüzziya, Kostantiniyye 1304 / (M. 1886-1887), s. 97; Farklı yıllara ait veriler için bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, TVYY, İstanbul 2003, s. 157, 186-188, 192, 198-199; Ali Tevfik, *Memâlik-i 'Osmaniye Coğrafyası*, C. 3, Kasbar Matbaası, İstanbul 1318, s. 83; *Yanya Vilayet Salnamesi, H.1319 / R.1317, Def'a:8*, Vilayet Matbaası, Sene 1319, s. 199; Nizamoglu, *agm*, s. 200.

⁹ Ali Sâib, *age*, s. 99-105.

¹⁰ VitalCuiet, *La TurquieD'AsieGéographieAdministrativeStatistiqueDescriptive et Raisonnée de ChaqueProvince De L'Asie-Minure*, Tome Premier, Paris 1892, s. XIX.

¹¹ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, *Osmanlı Arşivi (BOA.)*, DH. MKT. 22 / 28.

¹² Büyüktolu-Karakuş, *agm*, s. 204.

¹³ Mustafa Ruhî, *Yanya Vilayeti İçin Coğrafya-yı Tıbbi*, (t.y./ y.y.), R. 1316 / M. 1900, s. 1-102; İdari ve sınır düzenlemeleri nedeniyle vilayetin sancak, kaza ve nahiye sayıları sürekli değişkenlik göstermiştir. Bkz. BOA., DH. MKT. 22 / 28; Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-'lâm*, C.VI, Mihran Matbaası, Dersaadet 1316/1898, s. 4790; Ali Tevfik, *age*, s. 85; *Yanya Vilayet Salnamesi, H.1319 / R.1317*, s. 114-181.

değiştirdiği ve bir ara sancak statüsünde olan Leskovik'in bu dönemde kazaya dönüştüğü görülmektedir. Bu idari değişikliklerinin nedeni toprak kayıpları, belediye hizmetlerinin yetersizliği nedeniyle birkaç kazanın birleştirilmesi, yakın köylerin birleşmesiyle yeni nahiyelerin teşkil edilmesi ve seferberlik dönemlerinde askeri hizmetlerin karşılanmasında yaşanan zorluklardı.

1-Doktor Mustafa Ruhî

Mustafa Ruhî, 1861'de Yanya vilayeti dâhilindeki Ergiri'de doğdu. Nüvvabtan Ahmed Reşid Efendi'nin oğludur. Ergirili Bodo-zâde Mustafa Ruhî diye bilinir. Ergiri kasabasında sıbyan ve rüştiye mekteplerinde okuduktan sonra İstanbul'a geldi. Fatih Camii'nde Molla Cami'nin Kafiye Şerhi'ne kadar kısmen Arapça; Gülistan, Baharistan, Bostan ve Mesnevi Şerif'e kadar kısmen Farsça okudu. Özel hocadan Fransızca öğrendi. Türkçe, Fransızca ve Arnavutça okuyup yazabilirdi. Rumca konuşur, Arapça ve Farsça'yı anlardı. Mekteb-i Mülkiye-i Tıbbiye'den¹⁴ 1885 senesinde mezun oldu. Tıp mektebinde okurken 1879-1881 yılları arasında sınıf muavini namıyla ve 62,5 kuruş maaşla kimya öğretmenliği yaptı. Ekim 1885'de 500 kuruş maaşla Yanya vilayetine bağlı Berat sancağının belediye tabipliğine tayin edildi. Maaşı Temmuz 1886'da 1.000 kuruşa çıkarıldı. Bu görevde 7,5 yıl çalıştıktan sonra 2.000 kuruşa maaşla Nisan 1893'de Yanya vilayeti sıhhiye müfettişliğine¹⁵ atandı. Yanya vilayetinden gelen talep üzerine İstanbul'a giderek bir süre bakteriyoloji¹⁶ ilminde eğitim görmek üzere Bakteriyojijihane'ye¹⁷ devam etmiş ve sonra tekrar Yanya'ya dönmüştür. Bir süre sonra yine İstanbul'a gelerek Daülkelp¹⁸ (kuduz hastalığı) laboratuvarında çalıştı. Bir laboratuvar kuracak kadar bilgi sahibi oldu. Mart 1903'de iki ay süreyle görevinden el çektilirdi. Haziran 1903'de vazifesinin dışında bir takım işlere karıştığı, mahalli idarenin üzerine baskı kurduğu, vilayetin sağlık ile ilgili durumunun kötü durumda olduğu, kendisine tıbbi hususlarda kullanması için verilen kimyevi maddeleri ve vilayette bulunan Gureba Hastanesi için toplanan yardım paralarını zimmetine geçirdiği gerekçesiyle şikâyet edilince azledildi ve mahkemeye verildi. Mustafa Ruhî, hakkında isnat edilen konuları araştırmak üzere kurulan komisyon fesat-ı ahlakı nedeniyle Yanya'da durmasının sakıncalı olduğunu rapor edince 13 Mart 1906 tarihinde mahkemeye çıkarıldı. Ancak hakkında yapılan suçlamaların yersiz olduğu anlaşıncı Mart 1907'de beraat etti. Meclis-i Maarif-i Tıbbiye tarafından Kasım 1907'de 2.000 kuruş maaşla Ankara vilayeti sıhhiye müfettişliğine tayin edildi. Ocak 1909'da ise Meclis-i Maarif-i Tıbbiye azalığına seçildi. Bu görevlendirme üzerine Mustafa Ruhî, 13 Mart 1909'da Ankara'daki görevinden ayrıldı. 14 Nisan 1909'da vazifesi üzerinde kalmak şartıyla Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye azalığına¹⁹ tayin edildi. Azalık görevleri devam etmek şartıyla 29 Eylül 1909'da 2.500 kuruş maaşla Tıp Fakültesi Heyet-i İdaresi Müdürlüğü'ne getirildi. Ancak bu üç görevi birlikte sürdüremediği ve Tıp Fakültesi'nde sürekli bulunacak bir müdürün görev yapmasının daha uygun olduğu düşünüldükçe 18 Mart 1911'de görevden alınmış ve yerine bir başkası tayin edilmiştir²⁰. Mustafa Ruhî'nin sonraki süreçteki hizmetleri ve ölümüyle ilgili kesin bilgi sahibi olmasak da Tıp Mektebi ve diğer sağlık kurumlarında görev almaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Eczacı Mektebi'nin eğitim faaliyetlerine ilişkin 24 Eylül 1924 tarihli müzeyyel talimatnamenin 74. Maddesi makamına kaim olan 8. Maddesinde mektebin 3. Sınıf dersleri arasında yer alan Fenn-i İspençiyârî²¹ (Eczacılık) dersinin Muallimi Kimyager Mustafa Bey olarak görünmektedir. Cumartesi ve Perşembe günleri yapılan bu dersin içeriği arasında "Fenn-i İspençiyârî'nin taksimi, eczacıların vezâifi, hayvanî ve nebâtî devalar hakkında malumat-ı umumiye, ameliyat-ı ispençiyariye, eşkâl-i ispençiyârîye" konuları yer almaktadır²².

¹⁴Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin açılması ve sürecine dair bkz. Esin Kâhya, *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tıp Eğitimi ve Türk Hekimleri*, Ankara 1997, s. 3-12; Rıza Tahsin, *Mirât-ı Mekteb-i Tıbbiye*, Kader Matbaası, Dersaadet 1328, s. 5; A. Süheyl Ünver, "Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar", *Tanzimat* 2, İstanbul 1999, s. 940-942; Erdoğan Keleş, "Doktor Sigmund Spitzer'in Hatıraları ve Sultan Abdülmecid", *Türk Sosyal ve Siyasi Hayatında Yahudiler*, (Ed. İbrahim Erdal-Yunus Özger), İstanbul 2011, s. 161-163.

¹⁵BOA. DH. MKT. 22 / 28.

¹⁶ Osmanlı Devleti'nde Tıp Mektebi'nde bakteriyoloji eğitimi başlatan kişi Dr. Hamdi Aziz'dir (1863-1911). Kâhya, *age*, s. 53-54.

¹⁷Bakteriyojijihanenin kuruluşu süreci için bkz. Nail Uçar, "Difteri ile mücadelenin ilk çalışmalarına katılan Türk mikrobiyologlarının tıp tarihindeki yeri", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, Yıl:1, (Ocak 1979), s. 75-77.

¹⁸ Bkz. Uçar, *agm*, s. 7; Elif Gültekin, "Sultan II. Abdülhamid'in Tıp Alanındaki Keşifleri ve Yerli Üretimi Teşvik Siyaseti", *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi*, C.1, (Ed. Melek Özyetgin-Vahdettin Engin), İstanbul 2022, s. 307-308; Remzi Çavuş, "II. Abdülhamid Döneminde Daülkelp (Köpek Hastalığı-Kuduz)", *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Vol.2, No:1, (Mart 2017), s. 46-61; Süleyman Tekir, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Kuduz ile Mücadele Çalışmaları (1923-1950)", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Kuduz*, (Ed. Ç. Büke-Ş. Köse-F. Çakmak-E. Akçiçek), Ankara 2018, s. 307-331.

¹⁹ Bu kurumun yerine Ocak 1913'de Sıhhiye Müdüriyeti-i Umumiyesi kurulmuştur. Cem Hakan Başaran, "Tanıdık Bir Hikâye: Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti / Direction Générale de l'Assistance Publique de Constantinople (1909-1912)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 24/2 (2023), s. 547, (Not:151).

²⁰ Mustafa Ruhî'nin özgeçmişi için bkz. BOA. DH. SAİDD. No: 149, s. 431-432; Ekmeleddin İhsanoğlu ve vd., *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü*, C.2, IRCICA yayını, İstanbul 2008, s. 744-746; Ali Bakkal, "Osmanlı Döneminde Tıp Alanında Eser Veren Balkanlı Hekimler", *Turkish Academic Research Review / Türk Akademik Araştırmalar Dergisi*, Yıl:2020, Cilt/Vol.5, Sayı/Issue:4, s. 671-672.

²¹İspençiyâr ismi İtalyanca "Spezzer" kelimesinden tercüme edilmiş ve sonraki zamanlarda "eczacı" şeklinde kullanılmıştır. Osman Şevki Uludağ, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 217-218.

²²Görsel ve Belgelerle Sağlık Eğitimi Tarihi 1: Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane (1903-1933), (Hazırlayanlar: Ahmet Zeki İzgöer-Halûk Perk), Sağlık Bilimleri Üniversitesi yayını, İstanbul 2022, s. 73-75.

Resim 1: Hamidiye Etfal hastanesi ile Bakteriyoloji ve Kimya laboratuvarı²³

Mustafa Ruhî, memuriyetindeki hizmet ve başarılarından dolayı çeşitli tarihlerde rütbe ve madalyalar aldı. Bu bağlamda Ekim 1887’de selase rütbesine layık görüldü²⁴. Berat belediyesi tabibi iken Yanya Valisi Ahmed Hıfzı Paşa²⁵ tarafından Dahiliye Nezareti’ne gönderilen 21 Aralık 1889 tarihli bir yazı ile Mustafa Ruhî’nin 4 senedir Berat’ta tabip olarak görev yaptığı ve vazifesinde başarılı olduğu görülerek 4. rütbeden Osmanî nişanı verilmesi teklif edildi. Bu teklif 4 Ocak 1890 tarihli yazı ile Tıbbiye Nezareti’ne iletilti. Bu hususta Tıbbiye Nazırı’nın 19 Şubat 1890 tarihli yazısında, Mustafa Ruhî’nin “*hüsn-i hizmet-i fenniyesinin*” yeterince bilinmediği ve bu tür memurlara nişan verilmesinde “*hizmet-i fenniye-i fevkalade*” şeklinde başarı göstermesi gerektiği ifade edilerek teklifin uygun görülmediği bildirilmiştir. Mustafa Ruhî’nin Berat belediye tabipliğindeki hizmetleri nedeniyle selase rütbesinin bir derece terfi ettirilmesi 21 Mart 1893’de Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti tarafından teklif edildi. Mayıs 1895’de saniye rütbesine terfi etti. Yanya vilayeti sıhhiye müfettişi iken 14 Temmuz 1897’de hizmetleri nedeniyle saniye rütbesi mütemayizliğe terfi ettirildi. Ağustos 1897’de Yunan muharebesi madalyasını aldı. Yanya vilayeti sıhhiye müfettişi iken kuşpalazı (difteri), frengi ve diğer salgın hastalıkların tedavisinde üstün gayreti görüldü. Özellikle kuşpalazı salgınında kullandığı ilaç ve tedavi yöntemini vilayet genelindeki tabiplere öğretti. Ayrıca çocuk sağlığı ile Gureba Hastanesi’nde uyguladığı tedavi yöntemleri ve pek çok hastayı cerrahi yöntemlerle iyileştirmesi herkesin dikkatini çekmişti. Salgın hastalıklar karşısında aldığı tedbirler ve uyguladığı tedaviler vilayet nüfusunun artmasına vesile olmuştu. Tüm bu hizmetleri nedeniyle Yanya valisi Osman Feyzi Paşa²⁶ tarafından 27 Ekim 1899 tarihinde mütemayiz rütbesinin bir derece terfi ettirilmesi teklifi yerinde görülerek Aralık 1899’da rütbe-i evveli sınıf-ı sanisi oldu. Eylül 1900’da sınıf-ı evveli rütbesine terfi ederken, Ekim 1900’da ise altın liyakat madalyasına layık görüldü. Aralık 1900 tarihinde ise Yanya vilayetindeki sağlık hizmetlerinde gösterdiği üstün başarısı nedeniyle İtalya hükümeti tarafından 3. rütbeden Kuron Ditali nişanı verildi. Haziran 1903’de 2. rütbeden Mecidi nişanı ve maddi yardımlarından dolayı nikelden mamul Hamidiye Hicaz Demiryolu madalyasını aldı²⁷.

Mustafa Ruhî’nin tıp üzerine üç eser kaleme aldığı ileri sürülmektedir. Bunlar Coğrafya-yı Tıbbi, Malta Humması ve Yanya Vilayeti İçin Coğrafya-yı Tıbbi’dir. Ancak birinci ve üçüncü eserin aynı olduğu düşünülmektedir²⁸. Bizim çalışmamıza konu edindiğimiz eseri İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler koleksiyonunda 4508 numara ile “Yanya Vilayeti İçin Coğrafya-yı Tıbbi” adıyla kayıtlıdır²⁹.

2-Mustafa Ruhî’nin Yanya Vilayetinde Sağlık Alanındaki Hizmetleri

Mustafa Ruhî, tıp mektebinden mezun olduktan sonra 1885 senesinde Berat sancağının belediye tabipliğine tayin edildi. Burada uzun süre görev yaptıktan sonra 1893 senesinde ise Yanya vilayeti sıhhiye müfettişliğine atandı. Onun görev yaptığı Yanya vilayeti coğrafi olarak Yunanistan’ın kuzey taraflarında ve Adriyatik denizi

²³İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı, Nadir Eserler Kütüphanesi II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri (İÜK-Nadir Eserler, II. Abdülhamid), (Yer: NEKYA. 779-42/37).

²⁴BOA. DH. SAİDd. No: 149, s. 431.

²⁵ Ahmed Hıfzı Paşa, Ekim 1889-Ekim 1897 tarihleri arasında Yanya vilayet valiliği yapmıştır. Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricalı (1839-1922)*, İSİS, İstanbul 1999, s. 42.

²⁶ Osman Feyzi Paşa, Ekim 1897-Şubat 1906 tarihleri arasında Yanya vilayet valiliği yapmıştır. Kuneralp, *age*, s. 42.

²⁷ Mustafa Ruhî’nin rütbe, nişan ve madalyaları için bkz. BOA. DH. SAİDd. No: 149, s. 431-432; BOA. DH. MKT. 1687 / 17; BOA. DH. MKT. 1702 / 35; BOA. DH. MKT. 7 / 93; BOA. İ. TAL. 115 / 78; BOA. Y.MTV. 195 / 99; BOA. İ. TAL. 195 / 10; BOA. İ. TAL. 222 / 1; BOA. İ. TAL. 229 / 5; BOA. DH. MKT. 2433 / 115; BOA. İ. TAL. 236 / 48; BOA. BEO. 1598 / 119780; BOA. DH. MKT. 2162 / 110.

²⁸ İhsanoğlu ve vd., *age*, s. 745-746.

²⁹ Bu eser kütüphane kayıtlarında *Yanya Vilayeti için Coğrafya-yı Tabii* olarak yer almaktadır. Mustafa Ruhî, *Yanya Vilayeti İçin Coğrafya-yı Tıbbi*, (t.y./ y.y.), (İstinsah tarihi: R. 1316 / M. 1900).

boyunca uzanmaktaydı. 1897 Osmanlı-Yunan savaşının³⁰ en çok etkilediği bölge burasıydı. Mustafa Ruhî'nin görev süresi bu savaş dönemine denk gelmişti. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşının öncesinde ve sonrasında bölgenin havasının kötülüğü ve sağlık koşullarının yetersizliği nedeniyle sık sık salgın hastalıklar ortaya çıkmıştı. Salgın hastalıkların önlenmesi hususunda önce Berat sancağı tabibi daha sonra Yanya vilayeti sıhhiye müfettişi olan Mustafa Ruhî'nin gayretleri görülmüştü. Salgınların yayılmasını önleme hususunda aldığı tedbirler sonraki süreçte taltif edilmesine, madalya ve nişan almasına neden olmuştu.

Yanya vilayetinde sık sık salgın hastalıklar görülmüyordu. Mustafa Ruhî'nin Yanya vilayetinde bulunduğu Şubat 1888'de Avlonya ve Ergiri'ye bağlı Kurveleş kazasında tifo salgını olduğu ihbar edilmişti. Hatta Kurveleş'te 100 kişinin hastalandığı ve bunlardan 12'sinin öldüğü bildirilmişti. Bölgede bulunan doktorların hastalığın teşhisi konusunda ihtilafa düşmeleri üzerine Yanya valiliği Sıhhiye Nezareti'nden hastalığın teşhisi, tedavisi ve alınacak önlemlere dair yardım talep etmişti. Nezaret tarafından bölgeye gönderilen Doktor Mavropolis ve sıhhiye heyeti hastalığın tifo değil humma-yı beledi olduğunu belirlemişti. Sıhhiye heyeti Avlonya ve Kurveleş kazasındaki tespitlerinden sonra gerekli incelemelerde bulunmak üzere Berat sancağına gitmiştir³¹. 1892 senesinin ilk aylarında Yanya vilayetine bağlı Berat ve Iskarapar kazalarında frengi salgını ortaya çıkmış ve yayılma tehlikesi baş göstermiştir. Frenginin ve diğer salgın hastalıkların vilayet genelinde önlenmesi ve gerekli tedbirlerin alınması için Berat kazası tabibi Mustafa Efendi'nin vilayet seyyar tabip müfettişi tayin edilmesi istenmişti³². Ancak bu talep Tıbbiye Nezareti tarafından sürüncemede bırakılmıştır. Hastalığın yayılması üzerine vilayetteki durumun tespiti için seyyar sıhhiye müfettişi tayini birkaç ay sonra tekrar gündeme geldi. Vilayeti gezmek ve teftiş amacıyla Yanya merkez Belediye Tabibi Abdülkerim Efendi, 31 Temmuz 1892 tarihinde bu göreve tayin edildi³³. Ancak frengi salgınının boyutu ve durumun tekrar değerlendirilmesi amacıyla Berat belediye tabibi Mustafa Efendi'nin seyyar tabip müfettişi tayini Yanya vilayeti tarafından bir kez daha istendi. Bu yazıda etibba nizamnamesine göre bir vilayette tabip müfettişi tayini için sancak genelindeki kazaların dörtte üçünde resmi belediye tabibi bulunması gerekirken, ancak dörtte birinde resmi belediye tabibi bulunduğu gerekçesiyle önceki isteğin reddedildiğine vurgu yapılarak vilayetteki belediyelerin dörtte üçünde resmi tabip bulunduğu ifade edilmiştir³⁴. Hatta Yanya valisi Ahmed Hıfzı Paşa, 9 Şubat 1893 tarihinde gönderdiği yazıda her bir kazada görevli resmi ve gayri resmi tabip listesini yazarak bu duruma itiraz etmiştir. Yanya valisi Ahmed Hıfzı Paşa'nın bu yazısı Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye'de incelenmiş ve vilayet dâhilinde bazı kazalardaki etibbanın mezuniyetlerinin Nezaret-i Tıbbiye'den değil Yunanistan'dan olduğu tespit edilmiştir. Bu kazalarda Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'den mezun etibba istihdam kılınmak şartıyla 27 Nisan 1893'de Mustafa Efendi'nin vilayet seyyar tabip müfettişliğine tayin edilmesine karar verilmiştir³⁵. Böylelikle Berat belediye tabibi olarak bölgeye 8 yıl önce gönderilmiş olan Mustafa Efendi, bu sefer vilayetin genelindeki sağlık sorunlarını tespit etmek ve denetlemekle mükellef kılınmıştır. Ancak frengi hastalığı sürekli kendisini hatırlatırcasına Yanya vilayetinde Haziran 1901'de bir kez daha görüldü. Sıhhiye nezareti, gerekli masrafların vilayetten karşılanması şartıyla Sıhhiye Müfettişliği'nin aldığı tedbirlerin uygulanmasını ve tahkikat için uzman tabiplerden oluşan bir heyetin bölgeye gönderilmesine gerek olmadığını bildirdi³⁶. Ancak frenginin hızla yayılması gerekli tedbirlerin alınmasını zorunlu kıldı. Frengi hastalığı bazı yerlerde nüfusun % 10'u ile % 20'sini etkilemişti. Bunun üzerine hastalığın yayılmasını önlemek ve gerekli tedbirleri almak üzere Loros ve Berat kazalarında 30'ar yataklı 2 hastane inşası düşünülmüştü. Ayrıca Yanya'daki Gureba Hastanesi'nin kapasitesinin 120 yatağa çıkarılması gerekiyordu. Bunların toplam masrafı 160.000 kuruştı. Bu hastanelerde ise 1.000'er kuruş maaşla 3 tabibin görevlendirilmesi düşünüldü. Bunlara da senelik 36.000 kuruş gerekiyordu. Hastalığın yayılmasını önlemek ve tedavilerini yapmak için yaklaşık 200.000 kuruşa ihtiyaç vardı. Kasım 1901'de bunun bir miktarının ahaliden yardım olarak toplanmasına ve bir kısmının ise hazineden karşılanmasına karar verildi³⁷. Ancak bu kazalarda hastane inşası işinin uzaması nedeniyle 1903 senesinin ortalarına kadar hastalığın vilayet genelinde yayılması önlenememiştir³⁸.

Yanya vilayetinde görülen bir başka salgın çiçek hastalığıydı. Ergiri kazasında Temmuz 1893'de çiçek hastalığından günde ortalama 4 ile 10 kişinin öldüğü ve gerekli tedbirlerin alınması istenmişti³⁹. 1897 Osmanlı-Yunan savaşı sırasında Loros kazasında ikinci orduya mensup 2 sahra bataryası konuşlanmıştı. Eylül 1897'de Loros'un havasının kötü olması nedeniyle salgın hastalık görülünce askerlerin Yanya kazasına nakli istendi⁴⁰. Ancak Loros civarındaki hastalığın tam olarak ne olduğu bilinmiyordu. Şubat 1898'de sıhhiye reisliği ve müfettişliğinin tespitlerine göre ordu hastanelerinde tifodan değil mevsimsel hastalıklardan tedavi gören kimseler

³⁰ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, TTK, Ankara 2003, s. 560-563; Rifat Uçarol, *Siyasî Tarih (1789-1914)*, İstanbul 1993, s. 367-372; Bkz. *1897 Türk-Yunan Savaşı (Teselya Tarihi)*, (Yayına Hazırlayan: Bayram Kodaman), TTK, Ankara 1993.

³¹ BOA. DH. MKT. 1492 / 38.

³² BOA. DH. MKT. 1938 / 27, (H. 01.09. 1309 / M. 30 Mart 1892).

³³ BOA. DH. MKT. 1980 / 65.

³⁴ BOA. DH. MKT. 2059 / 32.

³⁵ BOA. DH. MKT. 22 / 28.

³⁶ BOA. DH. MKT. 2523 / 135.

³⁷ BOA. DH. MKT. 2552 / 52; BOA. DH. MKT. 2504 / 115.

³⁸ BOA. DH. MKT. 2583 / 40; BOA. DH. MKT. 534 / 50; BOA. DH. MKT. 687 / 55.

³⁹ BOA. BEO. 231 / 17253.

⁴⁰ BOA. Y. PRK. ASK. 132 / 36.

mevcuttu. Ayrıca Loros’a yakın Teselya bölgesinin bataklık arazisi nedeniyle Yenişehir ve civardaki diğer hastanelerde hummaya benzeyen tifo hastalığının görüldüğü ama salgın niteliğinde olmadığı bildirildi. Zaten Yenişehir hastanesinde tifodan tedavi gören 20 kişi vardı. Tüm bu tespitlere rağmen İstanbul’dan gönderilen 25 tabibin 14’ünün tifodan öldüğü iddia edilmişti. Bunun doğru olmadığı Yunan harbi nedeniyle ordunun bölgede toplanmasından itibaren 18 tabibin çeşitli gerekçelerle kaydı düşürülmüştü. Bunların biri istifa etmiş, biri verem, üçü kalp hastalığı ve diğer 13’ü ise humma veya tifodan ölmüştü. Ayrıca Yenişehir askeri hastanesinin mevcut kapasitesinin 9.000 iken yapılan tahkikatta 1.445 kişinin tedavi gördüğü, bölgedeki tüm ordu hastanelerinde tedavi gören günlük hasta sayısının 2.576 olduğu ve bunlardan 8 kişinin öldüğü tespit edilmişti. Bunların ise büyük kısmının yaralı asker olduğu, 300 civarında ise çeşitli hastalıklardan dolayı tedavi görenlerin yattığı bu nedenle herhangi bir salgın hastalığın mevcut olmadığı anlaşılmıştı⁴¹. Bu sefer de Mayıs 1898’de Loros’ta 3 tabur askeri birlikte iskorbüt hastalığı görüldü. Bu hastalığın en önemli nedeni askerlerin taze sebze-meyve ile beslenmemesinden ve yaşam koşullarının kötülüğünden⁴² kaynaklanıyordu. Yanya’dan gönderilen yazıda Loros’un havasının kötü olması ve asker arasında iskorbüt hastalığı görüldüğü için bir süre bölgeye asker sevkini durdurulması istenmişti⁴³.

Preveze kazasında 1898 senesinin Mart-Ağustos ayları arasında yine çeşitli salgın hastalıklar görüldü. Bu süreçte 647 kişi hastalanmış, bunların 468’i iyileşirken 148’i ölmüş, geriye kalanların tedavisi sürüyordu. Yapılan tahkikatta kış mevsiminde yağın yoğun yağmurlar nedeniyle derelerin taşıdığı, bu sırada sokaklardaki çöp ve lağım sularının denize sürüklendiği ve bataklık oluşturduğu, yaz mevsiminde ise buraların kurumasıyla hastalıklara sebep olduğu tespit edilmişti. Salgınların ve diğer hastalıkların yayılmasına neden olan bu durumun ortadan kaldırılması için Preveze civarındaki derelerin temizlenmesi ve bataklıkların kurutulmasına karar verildi⁴⁴. Preveze kasabasında Temmuz 1899’da kuşpalazı (difteri) salgını olduğu bildirilmiştir. Vilayet Sıhhiye Müfettişi Mustafa Efendi’nin yerinde yaptığı incelemelerde 3-4 kişinin kuşpalazı (difteri) hastalığına yakalandığı ve bunun salgın niteliğinde olmadığı rapor edilmiştir. Ayrıca Preveze’de hastalığa karşı kullanılmak üzere yeteri derecede serum bulunduğu bilgisi verilmiştir. Zaten Mustafa Ruhî Efendi, 14 yıldır Yanya vilayetinde görev yapıyordu. Bu süreçte özellikle kuşpalazı hastalığının teşhis ve tedavisinde şöhret yapmıştı. Sadece kuşpalazı değil frengi gibi diğer salgın hastalıklara karşı aldığı tedbirler ve uyguladığı tedavi yöntemleri herkesin dikkatini çekmiş olduğundan mütemayiz rütbesi bir derece terfi ettirilmişti⁴⁵.

3-Mustafa Ruhî’nin Yanya Vilayeti İzlenimleri

Mustafa Ruhî, Yanya vilayetinde uzun süre görev yapmış ve bölgenin tarihine ışık tutacak bir eserini olmamasından yola çıkarak “Yanya Vilayeti İçin Coğrafya-yı Tıbbi” adını verdiği eserini kaleme almıştır. Bölgeyle ilgili yıllarca süren araştırma ve izlenimlerini bir kitap halinde yayınlamayı Saltanat-ı Seniyye’ye bir borç olarak görmüştür. Özellikle Sultan II. Abdülhamid’in tahta çıktıktan sonra eğitimin gelişmesi ve halkın refah düzeyinin artması için uğraştığını ve buna kayıtsız kalamayacağına vurgu yapmıştır. Mustafa Ruhî, eserin girişinde ülke genelinde insanların telef olmasına neden olan salgınların ancak bu hastalıkların sebebinin ortadan kaldırılması ile önünün alınabileceğine dikkat çekmişti. 1897 Osmanlı-Yunan savaşı sırasında ordunun en önemli savunma noktalarından olan ancak kötü havası nedeniyle askerlerin salgınlara yenik düştüğü Loros kazasında⁴⁶ hastalığın yayılmasını ve ölümleri engellemek için gerekli fenni ve tıbbi tedbirleri almıştı. Mustafa Ruhî tanık olduğu bu süreçleri içeren eserini önce Cemiyet-i Tıbbiye-i Askeriye’ye daha sonra ise Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye’ye takdim etti. Her iki kurum da eserin çok güzel olduğunu ve yayınlanmasını tavsiye etmiştir. Bu tavsiyeler ve takdirler üzerine Sultan II. Abdülhamid’in tahta çıkışının 25. yılına tesadüf eden 1901 senesine bir armağan olması ve devlete olan borcunu ödemek üzere eserini yayınlamıştır⁴⁷. Mustafa Ruhî yukarıda ifade edilen gerekçelerle kaleme aldığı eserinde Yanya vilayeti ile vilayet dâhilindeki sancak ve kazalara dair tarihi-coğrafi özellikleri, nüfus, sağlık-hastalıklar ve hastaneler, mevsimsel özellikler-iklim, tarımsal ürünler, ormanlar, hayvanlar, içme suyu, mahalli üretim ve sanayi gibi hususlarda değerli bilgiler vermiştir. Dolayısıyla bu çalışma Mustafa Ruhî’nin gözüyle 19. Yüzyılın sonu ve 20. Yüzyılın başlarında Yanya vilayetini hatta bir bakıma Osmanlı’nın Balkan şehirlerini tarif etmektedir.

⁴¹ BOA. Y. PRK. ASK. 136 / 45.

⁴² Mesela Eylül 1855’de Kırım Savaşı sırasında Gözleve’de asker arasında iskorbüt hastalığının kötü beslenme, soğuk hava, pis su içilmesi ve ordugâhların yeterince havadar olmamasından kaynaklandığı tespit edilmiştir. Salgının önlenmesi için askere taze sebze, meyve, et ve ekmek verilmesi ve yaşam koşullarının iyileştirilmesi tavsiye edilmişti. Erdoğan Keleş, *Osmanlı, İngiltere ve Fransa İlişkileri Bağlamında Kırım Savaşı*, Ankara Üniversitesi, SBE, Tarih (Yakınçağ Tarihi) ABD, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2009, s. 337-338.

⁴³ BOA. Y. PRK. ASK. 137 / 85.

⁴⁴ BOA. DH. MKT. 2135 / 120; BOA. DH. MKT. 2165 / 32.

⁴⁵ BOA. DH. MKT. 2243 / 71; BOA. Y. MTV. 195 / 99.

⁴⁶ 1877-1878 Osmanlı-Rus harbi sonrası yapılan anlaşma ve idari düzenleme sonucu kurulan Loros kazası ile ilgili bkz. İlkey Erken, “Yanya Vilayeti Bir Muhacir Kasabası: Loros”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:63, (2023), s. 557-571.

⁴⁷ Mustafa Ruhî, *Yanya Vilayeti İçin Coğrafya-yı Tıbbi*, (t.y./ y.y.), (İstinsah tarihi: R. 1316 / M. 1900).

3.1-Yanya Sancağı ve Kazaları

a-Yanya Kazası/Kasabası

Yanya vilayeti⁴⁸ Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarında olup Venedik sahili boyunca uzanırdı. Vilayet doğudan ve güneyden Yunanistan, batıdan Adriyatik denizi, kuzeyden Manastır ve İşkodra vilayetleri ile çevriliydi. Vilayet sınırları içinde Yanya, Ergiri, Berat ve Preveze sancakları vardı. Vilayetin ve sancağın merkezini teşkil eden Yanya kazası ise doğudan Meçova, güneyden Loros, güney batıdan Aydonat ve Filat kazaları, kuzeyden ise Koniçe ve Leskovik kazaları ile sınırdışı. Sancak Yanya, Leskovik, Koniçe, Filat, Aydonat ve Meçova kazası ile Zagar, Korundos, Çerkovişte ve Malakas nahiyyelerinden meydana geliyordu.

Yanya vilayetinin kuzeyden-güneye uzunluğu 240 km, doğu-batı yönünde ise 90 km iken Yanya kasabası kuzeyden güneye 70 km, batıdan-doğuya 55 km genişlikteydi. Bu haliyle Yanya vilayetinin şekli Afrika kıtasına benziyordu. Yanya kasabasının denizden yüksekliği 648 metredir. Kasabanın arazisi kuzey taraflarında düzlüklerden, batı yönünde ise tepelerden oluşurken güney taraflarında vadiler ve engebeli bir yapıya sahipti.

Mustafa Ruhî'ye göre Yanya isminin kökeni ve nereden geldiği bilinmemektedir. Epirus (Epir/Epeiros) denilen bu bölge Arnavutluk'un bir parçası olup eskiden buraya Pamsaro (Passaron⁴⁹) denildiği rivayet edilmektedir. MÖ. 200'de kıtada hüküm süren ve kahramanlığı ile ün yapmış Epirus'un Roma'ya harp ilan ederek bölgeyi istila etmesi ve askerlerinin savaş meydanında gösterdikleri başarıya izafeten de bölgeye Epirus denildiği düşünülmektedir. Hatta Epirus'un Roma'ya karşı savaşı kazandıktan sonra askerlerine hitaben yaptığı konuşmada *"her ne kadar muharebeyi kazanmış isek de askerimizin nısfı telef olmuş ve böyle bir muzafferiyet tekerrür ederse galibiyetimizi vatanımıza ihbar ve tebşir edecek ne ümeramızdan ne de askerimizden hiçbir ferd kalmaz"* dediği rivayet edilmektedir. Epirus, Roma ile sulh anlaşması yaptıktan sonra Yunanistan'a saldırarak Sparta Kralı'na karşı savaşta büyük bir başarı kazanmıştır. Dolayısıyla bu bölgeye Epirus denilmesinin nedeni hükümdarın şan ve şöhretidir. Zaten Arnavutluk'ta yiğitlik emaresi gösteren kişiye iltifat ve taltifte "Pirum" denilmesinin nedeni de Epirus gibi kahraman olduklarına vurgu yapmak içindir. Yine Yunan tarihine ait bazı eski eserlerde Arnavutluk'un eski adının Epirus olduğu ifade edilmiştir. Arnavutluk'un Toskalık⁵⁰ kısmına Eski Epirus, Gegalık⁵¹ kısmına ise Yeni Epirus⁵² denirdi. Bu bölgeye Epirus adı verilmesine dair iki farklı görüş vardır. Birinci görüşe göre Arnavutluk lisanında Epirus yukarı anlamına gelmekte ve Arnavutluk'un mevki olarak yüksekliği nedeniyle ahali arasında bu ad kabul görmüştür. Diğerisi ise Epirus kıtası ahalisinin Yunanistan'ın eski halklarıyla tarihi olarak düşmanlıklarının bulunması ve Epir'in Arnavut kavminin ataları olan Pelasglar⁵³soyundan geldikleri şeklindedir⁵⁴.

⁴⁸ Yanya vilayeti, sancağı ve kazaları hakkında bkz. Mustafa Ruhî, *age*, s. 1-22

⁴⁹Passaron, Epirus'ta antik Mollasi'nin başkentidir. Roma praetoru L. Anicius Gallus tarafından MÖ. 167 yılında ele geçirildi. Epirus kıyısındaki Passaron adında bir limandan bahsedilmesinden dolayı muhtemelen deniz kıyısındaydı. Bu şehirde iyi durumda korunmuş bir tiyatrosuyla dikkate değer antik döneme ait kalıntılar mevcuttur. William Smith, *Dictionary of Greek and Roman Geography*, Vol.II, Boston 1870, s. 555.

⁵⁰ Arnavutluk'un güney bölgesinin yarısından ibaret büyük bir alana verilen isimdir. Yanya vilayetiyle Manastır vilayetinin Görice sancağından ve Manastır ve İlbasan sancaklarının birer kısmından ibarettir. Toskalık ile Gegalık İşkumbi (İşkombi/Shkumbin) nehriyle ayrılır. Bu nehrin kuzeyindeki yerler Gegalık ve güneyindekiler Toskalık olarak adlandırılmıştır. Toskalık'ın tamamına veya güney taraflarına Rumlar Epir adını vermektedir. Bu isim coğrafi bir tanımlama olup şimdi bu kısma Toskalık ve tamamına Arnavutluk denir. Buranın güneyinde ve deniz kenarında bulunan yerler Çamlık ve onun doğusunda kalan yerler ise Laplık olarak adlandırılmıştır. Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-A'lâm*, C.IV, Mihran Matbaası, Dersaadet 1311/1894, s. 3024.

⁵¹ Arnavutlar arasındaki en belirgin ayırt edici özellik, Kuzey ve Güney bölgelerinde yaşayan nüfus arasındaki kültürel farklılıktır. Bunun en temel nedeni bu iki bölgenin coğrafi yönden büyük farklılıklar göstermiş olmasıdır. Dağlık Kuzeyde yaşayanlar "Geg", Güneyde yaşayanlar ise "Tosk" olarak anılmıştır. Geg olarak bilinen Kuzey Arnavutları Karadağ sınırında "Klementi, Hoti, Skreti ve Pulati" adı verilen dört kabileden ibaret Malisörler'in yaşadıkları bölge ise Malisya olarak adlandırılmıştır. Güney bölgesinde yaşayan ve Tosk genel adı ile bilinen Arnavutlar ise burada yerleşik tarımcı köy topluluklardı. Bu bölgenin Aydonat, Filat ve Margaliç kazasında yaşayanlar "Çam" yaşadıkları bölgeye ise "Çamlık" adı verilirken; Ergiri ve Avlonya kazalarında yaşayanlar ise "Lap" veya "Liyap" adıyla anılmıştır. Nuray Bozboru, "Arnavutların Kökeni", *Balkanlar El Kitabı, I.C. Tarih*, (Ed. B.A. Gökdağ-O. Karatay), Ankara 2013,s. 264; Arnavutlar İşkumbi nehrinin kuzeyinde bulunan Gegalar ve güneyinde bulunan Toskalar'dan meydana gelen iki temel etnik gruba ayrılır ki Türkler bu iki bölgeyi Gegalık ve Toskalık olarak adlandırmışlardır. Gegalar hem lehçeleri hem de görünüş ve sosyal davranışları bakımından Toskalardan ayrılırdı. Mustafa L. Bilge, "Arnavutluk", *DİA*, C.3, (1991), s. 384.

⁵² Georges Castellán, *Balkanların Tarihi*, İstanbul 1992, s. 372; Erken, *Yanya Sancağı*, s. 16-17.

⁵³Pelasgların, kuzeyden gelerek Larissa / Teselya bölgesine yerleşmiş göçebe bir kavim oldukları ve dillerinin Yunanca'dan farklı olduğunu ileri sürmek suretiyle kökenlerinin tartışıldığı çalışma için bkz. Adile Ayda, "Pelasglar Kim İdiler?", *Belleten*, C.XLVI, Sayı:183, (Temmuz 1982), s. 475-486; Arnavutlar kendilerini İliryalıların devamı olarak görmektedir. Güney batı Avrupa'nın en kadim halklarından olan İliryalıların ataları ise Pelasglar'dı. Pelasglar sadece İliryalıların değil Epirililerin de atası olarak kabul edilmektedir. MÖ. 2000'lerden önce Balkan yarımadasına yerleşmişlerdi. Erken, *Yanya Sancağı*, s. 14.

⁵⁴ Mustafa Ruhî,*age*, s. 3.

Tarihi geçmişi ve adı üzerine rivayetler aktarılan Yanya kasabası, Toskalık, Çamlık⁵⁵ ve Laplık⁵⁶ bölgelerini kapsayan vilayetin merkezidir. Yanya ve civarı 1431 senesinde Osmanlılar tarafından fethedilmiştir⁵⁷. Fetih öncesi bölge Venediklilerin egemenliğinde olup onların baskı ve zulümleri sonucunda ahali vatanlarını terk etmek zorunda kalmıştır. Osmanlı'nın adaletli idaresi bölgenin fethinde ve ahalinin bağlılık göstermesinde etkili olmuştur.

Yanya kalesinin inşa ve yapım tarihi hakkında bilgi yok ise de Tepedelenli Ali Paşa'nın⁵⁸ valiliği zamanında yapılan tamiratla mamur hale geldiği bilinmektedir. Yanya'da bu eski kalenin dışında Çerkovişte nahiyesinde Elyahor Tahir Ağa⁵⁹ çiftliğinde bir kale ve tiyatro kalıntısı, Siströn çiftliğinde bir kale ve Kastroia Manastırı, Gardik-i Kebir çiftliğinde ise bir kale harabesi vardır. Ancak bu eski yapıların inşası hakkında bilgi yoktur. Bununla birlikte Elyahor kalesinin Epirililer'e ait eski eserlerden bulunduğu ve tiyatrosunun kireçsiz taştan gayet mükemmel bir sanat eseri şeklinde yapılmış olması en az 3.000 senelik olduğunu göstermektedir. Kastroia kalesi de yine Epirililer zamanından kalma ve Yanya gölünün güney doğu tarafındaki dağın zirvesindedir. Korundos nahiyesinin merkezi olan Zençe köyü oldukça yüksek bir mevkededir. Buradan bakıldığında kuzeyde Premedi ve Ergiri, doğuda Zagor, Sarakino/Serakine/Sarako, Meçova, Narda ve Cimernik, batıda ise Kakosi (Kakosol) görülebilir. Bu bölgenin fevkalade güzelliklere sahip olduğu ileri sürülmüştür. Bir asır önce Fransa'nın Yanya konsolosu olan Mösyö Bogovil, yazdığı tarihçesinde Yanya hakkında "*kürre-i arzda ki mevâki-i latifenin en mümtâzı*" derken; İngiliz seyyah Lord Rebron ise "*kürre-i arzda bulunan mevâki-i selâse-i latifeye müreccah*" bir yer şeklinde tarif etmiştir.

Mustafa Ruhî'nin ifadesine göre sancağın merkezi olan Yanya kazasının nüfusu 87.256 olup bunun 44.661'i erkek, 42.595'i ise kadındır. Yanya vilayeti ahalisinin büyük kısmı Müslümandır. Geriye kalan kısmı ise Rum Ortodoks mezhebine mensup Arnavut Ulah cinsindendir. Ayrıca çoğunluğu Yanya kasabasında yaşayan bir miktar Yahudi vardır⁶⁰. Yanya vilayetinde senelik doğum oranı ölüm oranından yüksektir. Nüfus istatistiklerine göre bir yıl içinde 14.000 doğan ve 12.000 kadar ölen vardır. Ayrıca vilayet genelinde gençlere göre ileri yaştakilerin ölüm oranı fazladır. Ölenlerin yaş ortalaması 32 ile 35 arasındadır.

Yanya kazası halkının bünyeleri sağlık açısından oldukça kuvvetli olup mizaçları asabi, sert ve içe dönüktür. Kadınlar erkeklere göre mizaç bakımından daha yumuşak bir yapıya sahiptir. Yanya kazası halkının boyları orta uzunlukta olup, uzun boylular ile kısa boyluların sayısı arasında çok fark yoktur.

Resim 2: Yanyalı yerel halk⁶¹

⁵⁵ Çamlık, Çamidesler, Tsamouria (Chamouria), Çameria ve Çamerya (Thesproita) tanımlamaları için bkz. Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-A'lâm*, C.III, Mihran Matbaası, Dersaadet 1308/1891, s. 1866; Kiel, *agm*, s. 145-147; Mete Kaan Kaynar ve Gökhan Ak, "Balkanlar'da 'Modern' Bir Yunan Tragedyası: Çamerya Arnavutları Kıyımı", *International Journal of Academic Value Studies (Javstudies)*, Vol.3, Issue:9, (2017), s. 85; Çamlık hanedanına mensup bir bürokrat ve bölge ile ilgili değerlendirmeler için bkz. Doğukan Oruç, "Çamlık Hanedanından Bir Osmanlı Bürokrati: Âbidin Paşa ve Güney Arnavutluk Sorunu (1877-1879)", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 23, (Aralık 2024), s. 75-92.

⁵⁶ Lap (Lapes) halkı için bkz. Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-A'lâm*, C.V, Mihran Matbaası, Dersaadet 1314/1896, s. 3955.

⁵⁷ Mustafa Ruhî, H.835/ M.1431 tarihinde Yanya'nın Osmanlılar tarafından fethedildiğini ifade etmiştir. Ancak Yanya ve civarı 9 Ekim 1430'da fethedilmiştir. Delilbaşı, *agm*, s. 97.

⁵⁸ Tepedelenli Ali Paşa hakkında bkz. Hamiyet Sezer Feyzioğlu, *Bir Osmanlı Valisinin Hazin Sonu Tepedelenli Ali Paşa İsyanı*, İstanbul 2018, s. 13-18.

⁵⁹ Elyahor Tahir Ağa Çiftliği için bkz. Özkan Ertuğrul, "Osmanlı Devrinde Yanya (Ioannina) ve Çevresinde İnşa Edilen Bazı Kilise ve Okullar", *Vakıf Restorasyon Yılı*, Yıl: 2016, Sayı:12, s. 104; Bu çiftliğin adının Alpozor Zahir Ağa çiftliği şeklinde verilmesine dair bkz. Erken, *Yanya Sancağı*, s. 131.

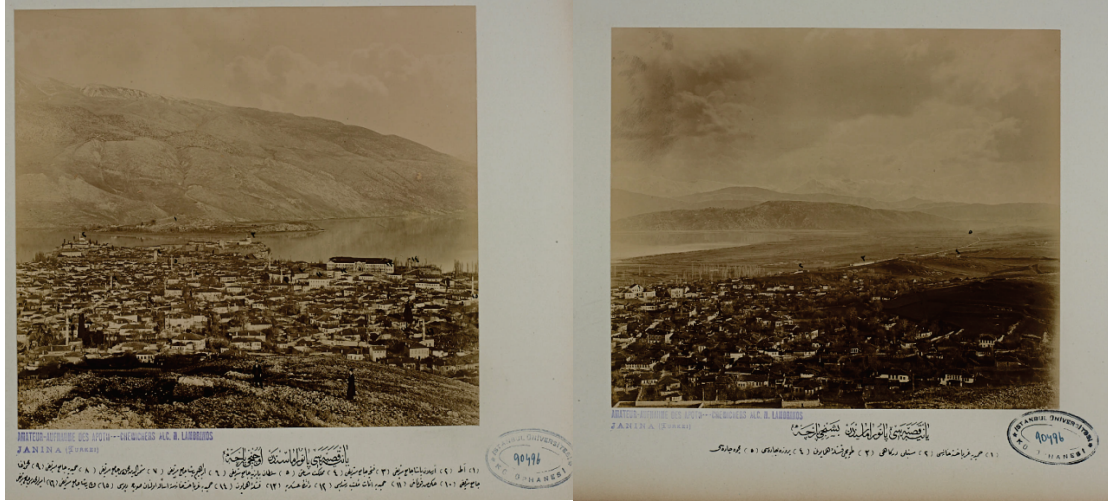
⁶⁰ Farklı tarihler ve nüfus sayıları için bkz. Karpat, *age*, s. 158, 186-187; Ş. Sami, *age*, C.VI, s. 4789-4790; Ali Tevfik, *age*, s. 85; *Yanya Vilayet Salnamesi*, H.1319 / R.1317, s. 195.

⁶¹ İÜK-Nadir Eserler, II. Abdülhamid, (Yer: NEKYA. 779-12/21).

MUSTAFA RUHÎ'NİN YANYA VİLAYETİ İZLENİMLERİ (1900)

Yanya kasabasında her mevsim yerel surette görülen sıtmadan⁶² (humma-yınaibe)⁶³ başka etkili olan hastalık yoktur. Bu hastalığın devamlı surette görülmesinin sebebi göl ve kaleyi çevreleyen hendektir. Bu hendekte biriken sular ilkbahardan sonbahara kadar çekilmekte ve yaz mevsiminde hendekte su kalmamasından dolayı ortaya çıkan çamur ve balçıktan kaynaklanan koku ve kötü hava kasabaya doğru yayılmaktadır. Bu durum kasabada bazı senelerde salgınların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bunların dışında adale ve mafsallarda resyeler (adale ve eklem ağrıları/romatizma), iltihab-ı hançere (gırtlak iltihabı), hunnak-ı difteri (kuşpalazı), iltihab-ı zatı'r-rie (zatürre), enflüanza, humma-yı tifoidi (sıtma-tifo) ve iltihab-ı 'ayniye (göz hastalığı) gibi nezle ve iltihap hastalıkları görülmektedir. Özellikle bu hastalıklar kış mevsiminde artmaktadır. Yaz aylarında ise diyare (ishal) ve dizanteri hastalıkları halkı perişan etmektedir. Ayrıca humma hastalığı kış mevsiminde olduğu gibi yaz aylarında da etkilidir. Bu hastalıklar arasında ilkbahardan sonbahara kadar en çok görülenler ise humma-yı tifoidi ve difteridir. Bunlar dışında münferit olarak emraz-ı kalbiye(kalp hastalığı), asabiyet, emraz-ı kilye (kilyeveye/böbrek hastalığı), humre (yılancık hastalığı⁶⁴), iltihab-ı lenfaviye, hasat-ı mesane (mesane ve böbrek taşı), emraz-ı cihaz-ı bevliye (idrar yolu), emraz-ı kebediye (karaciğer), mide ve emraz-ı sadriyye (göğüs) hastalıkları görülmektedir. Yanya kasabasında nadir görülen hastalık veremdir. Ancak frengiye⁶⁵ kasaba halkından daha çok köylerde tesadüf edilmektedir. Yanya merkezinde inşa edilmiş olan Hamidiye Gureba Hastanesi'nde bu hastalıkların tedavisi yapılmakta ve hasta sayısı geçmiş yıllara oranla düşmektedir. Yanya kasabasında difteriye (kuşpalazı) yakalanan çocuk sayısı senelik 450 civarında olup, Ro serumunun⁶⁶ imal ve kullanımıyla bu hastalıktan dolayı görülen ölüm oranı % 8'e düşmüştür. Halk bu nedenle Padişaha müteşekkirdir.

Resim 3: Yanya kasabasının ve Hamidiye Gureba Hastanesi'nin görüntüsü⁶⁷

Yanya kasabasında çocuklar arasında çiçek, kızıl kızamık ve boğmaca/öksürük (sü'al-i diki) hastalıkları görülmekte olup havanın uygunluğu ve ahalinin zamanında tıbbaya müracaatıyla tedavileri yapıldığından bu hastalıklardan ölüm oranı nadirdir. Humma-yı tifoidi çok sık görülen bir hastalık olup zaman zaman salgın şeklini almaktadır. Bunun nedeni ise ahalinin kuyu suyu içmesidir. Yine humma-yı naibenin (nöbetli sıtma) farklı türleri görülmektedir. Sonbaharda görülen humma-yı naibenin, ilkbahar ve yaz mevsiminde görülen hummaya göre

⁶²Mustafa Ruhi'nin eserinde geçen hastalık adları burada eski kullanımlarıyla birlikte verildiğinden ileriki kısımlarda tekrarlanmayacaktır. Hastalık isimlerinin bazılarının okunması ve anlamları için bkz. Zafer Önler, *Tarihsel Tıp Metinleri Sözlüğü*, TDK, Ankara 2019.

⁶³Mustafa Ruhi, sıtma denilen bu hastalığı humma-yı naibe, humma-yı adi, humma-yı beledi, humma-yı indifâi, humma-yı tifoidi ve emraz-ı merzagi şeklinde vermektedir. Sıtma ateşli ve ölümcül bir hastalık olup literatürde humma, humma-yı rub', maraz-ı sıtma ve maraz-ı merzagi şeklinde geçmektedir. Dr. Francesco Torti tarafından İtalyanca Mal (kötü) ve Aira (hava) kelimelerinden oluşan "kötü havanın teneffüs edilmesi" manasında sıtmaya Malaria ismi verilmiştir. Zekeriya Işık, "Osmanlı'nın Son Zamanları Cumhuriyet'in İlk Çeyrek Asrında Sıtma Salgınına Karşı Verilen Mücadelenin Mahiyeti", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C.51, (Nisan 2021), s. 53.

⁶⁴Humre; yılancık, kemik veremi, streptokok denilen mikrobun bir sıyrık veya yaradan bulaşarak neden olduğu hastalık. Önler, *age*, s. 85.

⁶⁵Frengi hastalığı 1893 senesinin başlarında Yanya vilayetinde özellikle de Zagor nahiyesinde yayılmıştı. Bunun en önemli nedeni bölgeye ticaret ve ziyaret amacıyla gelip giden insanların fazla olmasıydı. Özellikle frengi kadınlar arasında yaygındı. Frenginin yayılmasını önlemek ve gerekli tedaviyi uygulamak üzere vilayette bir komisyon kuruldu. Bu komisyon 14 Mart 1893 tarihli raporunda frenginin ve diğer hastalıkların tedavisi için uygun bir hastane olmadığını ve bunun ölümlere neden olduğunu tespit ederek 600.000 lira masrafla 60 yataklı erkek ve kadınlara mahsus bir hastanenin inşasını önerdi. Valilik komisyon raporunu Dahiliye Nezareti'ne takdim etmiş ve 14 Eylül 1893'te Yanya'da Hamidiye namında bir hastanenin kurulması kararlaştırılmıştır. *BOA. ŞD. 2096 / 18*.

⁶⁶Difteri yani kuşpalazı hastalığına karşı Doktor Mösyö Ro tarafında 1894 senesinde geliştirilen aşı ve tedavi yöntemine "Ro serumu" denilmiştir. Aralık 1895 senesinden itibaren İstanbul'da Bakteriyo-loji-hane'de üretilen serum difteri tedavisinde başarı elde edilmesine vesile olmuştur. Pervin Özceli, Aslıhan Coşkun, Ateş Kara, "Türkiye'de Difteri Hastalığının Tarihsel Epidemiyolojisi", *J. Pediatr Inf.* 16 (4), 2022, s. 220; Zeynel Özlü, "Osmanlı Devleti'nde Difteri Hastalığı ve Koruyucu Sağlık Hizmetlerine Dair Bulgular (19. Yüzyıl Sonları ve 20. Yüzyıl Başlarında)", *Belleten*, C.81, Sayı:291,(Ağustos 2017), s. 449-450.

⁶⁷Yanya kasabasında mektep, hastane, cami, saat kulesi, hükümet konağı ve askeri kışanının yer aldığı manzara. *İÜK-Nadir Eserler, II. Abdülhamid*, (Yer: NEKYA. 90496/3 ve NEKYA. 90496/5).

kininle⁶⁸ hemen tedavisi mümkün olamamaktadır. Bunun nedeni sonbaharda yağışların artması ve rutubet nedeniyle hummaya neden olan mikrop larvasının her tarafa yayılmasıdır. Bu durum hastaların kinin tedavisine cevap vermemesine ve daha fazla kinin kullanılmasına yol açmaktadır. Bu ise humma-yı naibenin sürekli görülen bir hastalık olduğu izlenimini vermektedir. Yanya ahalisi etibbaya karşı son derece hürmet göstermektedir. Bu nedenle vilayetin genelinde doktora müracaat etmeksizin hastalarını kocakarı ilaçlarıyla tedavi ettirmekten kaçınılmaktaydılar. Yanya kasabasında resmi 38 doktor vardı. Yanya'ya bağlı Zagor ve Zençe nahiyesindekilerle birlikte kaza dâhilindeki doktor sayısı 73'tür. Yanya kasabasında resmi ve gayri resmi 18 eczane ve 3-4 ecza deposu vardı.

Yanya kasabasında Hamidiye Gureba Hastanesi ve Rum Hastanesi olmak üzere 2 hastane vardı. Hamidiye Gureba Hastanesi Yanya kasabasının en havadar mahallinde Loça Osman Çavuş mahallesinde büyük bir bahçe içinde bina edilmiştir. Hastane esasen üç büyük bina ile bir mescit, diğer din ve mezhepler için ayrı ayrı mekânların yanında kapıcının ikametine mahsus bina, ilk muayene yeri, hamam, çamaşırhane, gasil hane ve ahır gibi farklı alanları içeriyordu. Hastanenin üç büyük binasının birisi erkeklere, diğeri ise kadınlara mahsus 100 yataklı koğuş ve odalardan ibaret olup ayrıca memur ve hademelerin ikametine tahsis edilmiş alanlar da mevcuttu. Bu iki binanın ortasında kalan yüksek bina ise etibbanın ikameti, muayene alanları, ameliyat ve cerrahi odası olarak kullanılıyordu. Ayrıca bu binada zenginlerin parayla muayene olabilecekleri odalar ile fakir ahalinin tedavisinin ücretsiz yapıldığı alanlar bulunuyordu. Hastanenin mikroskop ve etüv makinaları ile cerrahi alet ve edevatı son derece mükemmeldi.

Hamidiye Gureba Hastanesi'nde senelik ortalama 400-500 hasta tedavi edilmektedir. Bu hastaların büyük kısmı Yanya kazasıyla mülhakatından gelmektedir. Ayrıca cerrahi müdahale ve ameliyata ihtiyaç duyan ancak bulundukları mahallerde bu imkânı bulamayan Manastır ve İşkodra vilayeti ahalisi de burada tedavi edilirdi. Hamidiye Gureba Hastanesi'nin inşasından sonra Rum Hastanesi'ne tedavi amacıyla müracaat edenlerin sayısı düşmüştür. Hastanesinin inşası ve levazımatı için 12.000 lira masraf edilmiştir. Bu para ise iane suretiyle toplanmıştır. Hastanenin senelik masrafı 100.000 kuruş olup geliri büyük oranda masrafını karşılamaktadır. Hamidiye Gureba Hastanesi sabık vali Ahmed Hıfzı Paşa'nın gayretiyle inşa edilmişti. Yunanistan'a hududu bulunan Yanya kasabasında böyle büyük ve mükemmel bir hastanenin inşası aynı zamanda askeri bir ihtiyaçtan hasıl olmuştur. Hamidiye Gureba Hastanesi'nin idaresi bir heyete verilmişti. Bu heyet 5 tabipten oluşuyordu. Hastanenin baştabibi ve operatörü ise Vilayet Sıhhiye Müfettişi Mustafa Efendi yani eserin yazarıydı.

Hamidiye Gureba Hastanesi'nin iç ve dış mekânları ile bahçesi çok güzeldi. Ancak suyu yeterli olmadığı için bahçenin bakımını yapmak ve hastanenin ihtiyaç duyduğu suyu temin etmek yaz aylarında büyük bir sorun teşkil ediyordu. Yanya Vilayet Valisi bulunan Osman Feyzi Paşa'nın gayretiyle Avrupa'dan satın alınan demir borular ve makinelerle Yanya gölünden hastaneye su getirtilmişti. Toprağın kazılması ve demir borular için 800-900 lira masraf edilmiştir. Hastanenin ihtiyaç duyduğu suyun bu yolla temin edilmesinden dolayı Yanya kasabası ahalisi valiye minnettardır. Hatta hastanenin senelik masrafının karşılanması için gerekli olan paranın tahsilatında yaşanan sıkıntılar yine vali tarafından çözüme kavuşturulmuştur. Diğer hastane ise Hacı Kosta'nın bina ettirdiği ve 10 yataklı Rum Hastanesi olup, hastanenin bulunduğu alanın rutubetli ve bataklık olması nedeniyle çok kullanışlı değildi. Hastanenin senelik gelir ve gideri 200 lira civarındaydı. Rum Hastanesi'nin idaresi metropolitin başkanlığında kurulmuş olan bir komisyon tarafından yürütülüyordu. Yanya kasabasında mülki nitelik dışında bulunan diğer hastane ise kale içindeki Askeri Hastane idi. Bu hastane 200 yataklı olup son derece havadar ve yüksekçe bir alana inşa edilmiş büyükçe bir binaydı. Yanya'nın sabık valisi Ahmed Hıfzı Paşa tarafından tamir ettirilmişti. Hastanenin hemen yanında yeni yapılmış 4 odalı son derece güzel etibba dairesi vardı. Askeri hastanenin idaresi Baştabip Doktor İzzet Bey'in başkanlığında 4 tabip ve bir eczacıdan oluşan heyet tarafından yürütülüyordu.

Mustafa Ruhî, Yanya kasabasının mevki olarak oldukça yüksek bir yerde olmasına ve kasaba bitişiğindeki gölün bahsettiği güzelliğe rağmen havasının civardaki bataklığın neden olduğu koku nedeniyle kötü olduğuna dikkat çekmiştir. Havanın kötüleşmesine ve sağlık sorunlarına neden olan bataklığın ıslah edilmesiyle kasabanın tarif edilemez bir güzelliğe kavuşacağını ifade etmiştir. Hatta Yunanistan'a hudut olması nedeniyle sürekli birkaç tabur askeri birliğin bulunduğu ve Yunan meselesinde ordunun toplanması noktası olduğu için asker sayısının arttığı dönemlerde salgın hastalıklar bu kötü havadan dolayı yaygınlaşmaktadır. Mustafa Ruhî, Yanya gölünün ıslahı ile Yunan hududundaki asker arasında yaygın olan salgın hastalıkların önünün alınabileceğini ifade etmiştir.

⁶⁸ Kinin, kınakından elde edilen ve sıtma tedavisinde kullanılan çok acı, beyaz alkaloit, sülfata denir. İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 2011, s. 681; Işık, *agm*, s. 53-54.

Resim 4: Yanya kalesindeki askeri hastane⁶⁹

Yanya kazasında dört mevsimin tüm özellikleri görülmekte olup ilkbahar ve sonbaharda yağışlar oldukça fazladır. Bazı senelerde sonbahar yağmurları oldukça uzun sürmektedir. Bu durum ahalinin zorlanmasına ve şikâyetine neden olmaktadır. Kış aylarının ortalarında Yanya gölünden kaynaklı sis sabahları kasabayı kaplamakta, bu ise rutubetli hava ile birlikte artan romatizma hastalıklarının nedeni olarak görülmektedir. Tüm bunlara rağmen Yanya'nın havası oldukça güzeldir. Yanya kasabasında en çok esen rüzgâr poyrazdır. Ancak yağmurlu havalarda şiddetli şekilde esen lodos göl üzerinde fırtınalara neden olmaktadır. Şiddetli fırtınalar sonbahar aylarında ve kış ayının sonlarına doğru görülmektedir. Yıldız rüzgârı ise ilkbaharda ve yaz ayının bazı günlerinde eser ve havaya bir serinlik verirdi.

Yanya kazasında mevsimsel olarak gece ve gündüz arasında sıcaklık farkı pek yoktur. Senenin bazı zamanlarında yağın yağmurlardan sonra sıcaklıkta ani bir değişim görülse de bu 5-10 saati geçmemektedir. Yaz mevsiminin sıcaklık ortalaması 27, kışın sıcaklık ortalaması ise 8 derecedir. Senelik sıcaklık ortalaması ise 15 ile 20 derece arasındadır. Yazın sıcaklık 33.5 dereceye kadar çıkmakta, kışın ise 3 ile 5 dereceye kadar düşmektedir. Yanya kazasına bağlı Zagor nahiyesinin yüksekliği fazla olduğundan yaz ve kış sıcaklık ortalamaları 2-3 derece fark etmektedir.

Yanya kazası arazinin neredeyse tamamı doğal yetişmiş bitki örtüsüyle kaplı olup kalan kısmı ise tarım arazisidir. Kasaba dâhilinde meyve vermeyen ağaçların bolluğunun yanında ceviz, erik, ayva, dut, nar, üzüm ve elma gibi meyve veren ağaçlar da vardır. Bu nedenle Yanya kasabasının içi ve dışı bağlık ve mesire alanı gibidir. Ayrıca çok miktarda bostanlık arazi bulunur. Bu bostanlar Yanya gölünden sulanmaktadır. Vilayetin her tarafında nehirler, dereler, mahalli ihtiyaçlara yetecek kadar orman ve ziraat yapmaya uygun araziler vardır. Ancak Yanya nahiyesinin geneli taşlık ve ormandan yoksundur. Tarım alanlarında ekilen mısır tohumu, arazinin mevki ve verimlilik durumuna göre % 8 ile 20 oranında hasılat vermektedir. Buğday, arpa, burçak, çavdar ve yulaf gibi ürünlerin hasadı haziran-temmuz aylarında, mısır hasadı ise ekim ayının sonlarına kadar sürmektedir.

Yanya kasabasının doğusunda Miçkel (Michikil) denilen son derece yüksek bir dağ vardır. Taşlık bir arazisi olmasına rağmen koruma altına alınması sayesinde ileride ormanlık bir yapıya ve hoş bir manzaraya sahip olması muhtemeldir. Miçkel dağı ile cebel arasında doğal bir güzelliğe sahip ve suyu tatlı Yanya gölü vardır. Gölün derinliği 20 ile 30 kulaç (33.2 m-49.8 m) arasında değişmektedir. Manzarası son derece güzel olan göl balık çeşidi bakımından zengindir. Ancak gölün etrafındaki sazlık ve kamışlık alanlar gölün havasını bozmaktadır. Yanya gölü şehrin yaklaşık 2 saat uzaklığındaki Lapetista (Lapschita/Lapista) gölüne akıp, suları batı tarafındaki Radotob çiftliğine civar (Beri Badoka) girdaplarına ulaşır. Bu sular Velçete çiftliği değirmenleri yanında yerden fışkırarak Yanya gölünün doğusundaki Meçova yolunda bulunan Bovinikova değirmenleri girdabına girip, Hanoplo civarında tekrar çıkarak buradan denize ulaşırdı. Bu gölde özellikle yılan balığı ve karavida (kerevit) denilen küçük istakozla birlikte yenilebilir türde çeşitli balıklar vardır. Buradan avlanan yılan balıkları Avrupa'ya ve diğer bölgelere gönderilmektedir. Yanya gölünün ortasında 120 haneye sahip bir ada bulunur. Adada bulunan haneler muntazam değilse de doğal güzellikleri nedeniyle şehir ahalisinin gezinti yeridir. Göl üzerinde gezmek için veya nakliyat amaçlı kullanılan 300'den fazla kayık bulunur. Bu kayıklarla ada ahalisi balık, karavida ve yaban ördeği avcılığı yapmaktadır. Gölden avlanan yılan balığının yenilmesi halinde romatizma hastalıklarına iyi geldiği şeklindeki inanıştan dolayı bolca tüketilmektedir.

⁶⁹ İÜK-Nadir Eserler, II. Abdülhamid, (Yer: NEKYA. 91104/3 ve NEKYA. 90618/3).

Miçkel dağının çeşitli yerlerinden gayet soğuk, berrak ve içinde çeşitli tuzlar olan sular çıkmaktadır. Yaz mevsiminde Drabadova denilen yerdeki kaynak suyundan içmek için halk akşamüzeri kayıklarla buraya gelmektedir. Bu sırada esen serin rüzgârla mehtap ışıklarını izlemek güzel olsa da gölün sağ ve sol tarafındaki bataklık ve sazlıkların neden olduğu sivrisinek durgun havalarda insanları rahatsız etmektedir. Miçkel dağının zirvesinden bakıldığında Yanya kasabası kanatlarını açmış bir kartal gibi arz-ı endam etmektedir.

Yanya kasabasının coğrafyası ve havası güzel ise de sıtmaya neden olan bataklıklara sahiptir. Bu bataklıkların buharlaşmasıyla ortaya çıkan koku sıtma hastalığının birinci sebebidir. Bataklıklar ise kalenin etrafındaki hendeklerde oluşmaktadır. Hendeklerde bulunan sular ilkbahardan sonbahara kadar tedrici olarak çekilmekte ve hendekte durgun şekilde kalan kokmuş sulardan kaynaklı koku kasabaya dağılmaktadır. Buna engel olmak için hendeklerin temizlenmesi düşünülmüş ise de çok masrafa sebep olacağı ve bunun karşılanmasının mümkün olmaması nedeniyle doldurulması teklif edilmiştir. Ancak buna dair hazırlanan raporun Seraskerlik tarafından uygun bulunmadığı anlaşılmıştır. Sıtma hastalığının ikinci sebebi şehrin havasını bozan göl ve kasabaya 20 dakika uzaklıktaki Perama çiftliğidir. Perama çiftliği ve göl kenarındaki durgun suların yazın ve sonbaharda neden olduğu buhar ve kötü koku rüzgârla Yanya kasabasına ulaşmakta ve sıtmaya neden olmaktadır. Yanya kasabasının mahalleleri arasında sıtmaya en çok maruz kalan yeri Yahudi mahallesidir. Yahudi mahallesi göl kenarına bitişik bir yerde olup daima rutubetli bir havaya sahiptir. Ayrıca hastalığa neden olan pis kokulara maruz kalmasından dolayı o civarda yaşayanlarda sıtmanın en vahim durumları görülmektedir. Yahudi mahallesinde yaşayan ahalî sadece gölden kaynaklı kötü kokulara değil kaleyi çeviren hendeklerin neden olduğu pis havaya da maruz kalmaktadır. Yanya kasabasının havasını bozan hendekten kaynaklanan pis kokulara maruz ikinci grup ise kale içinde iskân edilmiş olan ahalidir. Bu nedenle kaleyi çeviren hendeklerin kapatılması ve doldurulması ile göl kenarının temizlenmesi ve Perama çiftliğindeki durgun suların ıslahıyla sıtmanın önü alınabilecektir. Çünkü havaların kurak gittiği ve kokuya neden olan suyun hendeklerde birikmediği bazı senelerde sıtmanın azaldığı hatta yok derecesine indiği görülmüştür. Ayrıca gölden kaynaklı rutubetin ve kokunun birleşmesiyle zuhur eden hastalıkların arttığı zamanlarda romatizma ve sıtmanın/hummanın çeşitli türlerine rastlanmaktadır.

Yanya kasabasının denize doğrudan bağlantısı olmayıp uzaklığı 18 saattir. Hatta Yanya gölünden başka nehre benzer kaynak suyu da yoktur. Kasabada koyun, keçi, sığır ve beygir beslenmektedir. Vilayette ulaşım için gerekli olan yeterli şose yol olmadığından nakliyat büyük oranda beygirlerle sağlanmaktadır. Koyun ve keçilerin ise sütünden üretilen peynirler Avrupa'ya gönderilmektedir. Ayrıca bu hayvanların yapağı ve derileri de ticarete önemli yer tutmaktadır. Zaman zaman hayvanlarda çiçek ve şarbon hastalığı görülmektedir. Bu hastalıkların insanlara bulaştığına dair geçmişte şikâyetler vardı. Ancak son senelerde bu şikâyetlerin görülmemesinin nedeni alınan tedbirlerin yeterli olmasıdır.

Resim 5: Yanya Hamidiye İnasMekteb-i Rüşdiyesi (Yanya Kız Mektebi)⁷⁰

Yanya kasabası halkının temel beslenme maddesi hayvansal ürünlerdir. Özellikle sığır ve dana eti ile süt ve yumurta tüketilmektedir. Meyve ve sebze son derece boldur. Buğday üretimi yeterli olmadığından kasabanın ihtiyacı olan unun büyük kısmı Avrupa'dan özellikle de Marsilya'dan satın alınmaktadır. Alkollü içeceklerden konyak, rom ve rakının (arak) tüketimi fazladır. Şarap ve biranın üretimi ise çoktur. Yanya kazasında üzüm mahsulatı yerel ihtiyacı karşılamadığından şarap ihtiyacının büyük kısmı Yunanistan'dan karşılanmakta ve bu yolla senelik önemli bir miktar para dışarıya çıkmaktadır.

⁷⁰ İÜK-Nadir Eserler, II. Abdülhamid, (Yer: NEKYA. 90496/9 ve NEKYA. 90496/10).

Yanya kasabası halkının içmek amacıyla kullandığı üç farklı su kaynağı vardı. Halk genellikle kuyu suyu içerdi. Göle yakın oturan ahali ile çarşı ahali ise göl suyundan tükettirdi. Eşraf-ı belde ile memurlar ve hükümet görevlileri ise Yanya'ya bir saat uzaklıktaki Sadoviçe dağından çıkan kaynak suyunu kullanırdı. Kuyular yeterince temizlenmediği için hazmı zor ve ağza alındığında ise farklı bir tat hissedilirdi. Göl suyunun kasabaya ulaşan kısmı ise pek çok girdaba ve koku yapan şeylere mesken olduğundan temiz değildi. Ancak göl ortasındaki sular bu tür koku ve pisliğe maruz kalmasa da oradan su getirmek işi zor olduğundan ahali tarafından tercih edilmemekteydi. Göl suyundan içme süresi ağustos ortalarına kadar sürmekte ve bu mevsimde göl üzerinde ortaya çıkan yosunlar suyun içilmesine engel oluşturmaktaydı. Göl suyundan içmeye alışkın ahali mecburen kuyu suyu içmekte ve bu süre birkaç ayı bulmaktaydı. Yanya kasabası dâhilinde içmeye uygun kaynak suyu bulunmadığından içmek için temiz ve iyi su bulmak oldukça zordu.

Resim 6: Yanya hükümet konağı ve Kaymakam Hüsameddin (31 K. evvel 1314 / 12 Ocak 1899)⁷¹

Yanya kasabasında sanayi tarzında ebniye ile kuyumcu ve sırmakeş işiyle uğraşan ehl-i sanatın dikkate değer bir üretimi yoktur. Kaza halkının ürettiği kilim, velense, çuval, kebe, ihram, terlik, çorap ve hususi bir çarığı meşhurdur. İşlem görmüş simden üretilen tatlı ve kahve takımları, ayna, gülabdan kabı ve kadınlara mahsus süs eşyaları sanayi erbabının ürettiği diğer ürünlerdi.

Yanya valisi Osman Feyzi Paşa tarafından Yanya'dan Preveze'ye ve yine Yanya'dan Serandoz (Ayaseranda) ile Manastır'a kadar uzanan yol inşa edilmiştir. Ayrıca 24 kilometresi gayri muntazam olsa da Yanya'dan Berat, Ergiri, Koniçe, Premedi, Loros, Leskovik ve Delvine'ye kadar uzanan araba yolu yaptırmıştır. Preveze rüsumat nezaretinin kayıtlarına göre senelik Avrupa'dan Yanya vilayetine yaklaşık 11.893.857 kuruşluk akmişe, çuka, mensucat, alet-edevat, çeşitli demir eşyalar ve züccaciye ile yiyecek ve içecek ürünleri geliyordu. Buna karşılık Yanya vilayetinden Avrupa'ya senelik 4.602.743 kuruşluk hayvan, zahire, balık yumurtası, tereyağı, zeytinyağı, palamut ve zift ihraç ediliyordu.

b- Aydonat Kazası

Aydonat kazası⁷² Yanya sancağına bağlı olup denizden yüksekliği 120 metredir. Vilayet merkezi olan Yanya'nın güney batısında ve 12 saat uzaklıktadır. Aydonat kazasının doğusunda Yanya ve Fenar, kuzeyinde Filat, güneyinde Preveze ve Margaliç, batısında ise Adriyatik denizi bulunur⁷³. Aydonat kasabası iki dağ arasında kurulmuş ve sahile 5-6 saat mesafededir. Tarihi ve etnografik kayıtlar ışığında Aydonat ahalisinin etnik kökenleri Arnavut olup, bölgenin diğer yerlerinde olduğu gibi kaza ahali arasında kan davası⁷⁴ yaygındır. Eski eserlerden olmak üzere Velesin, Lefterohonor, Balo Kastro, Zaraveç, Kakosol ve Aydonat olmak üzere 6 kaleye sahipti. Bunlardan Velesin kalesinin uzunluğu 60, yüksekliği ise 6 metre olup kireçsiz ve büyük taşlardan bina edilmiştir. Oldukça sarp bir mevkide kurulan kalenin içinde bir mağara olup, kalenin yapıldığı zamana dair herhangi bir kayıt ve rivayet yoktur. Diğer kaleler Tepedelenli Ali Paşa'nın valiliği zamanında yapılmıştır. Kazanın farklı yerlerinde eski eserlere ait taşlar ve eski paralar bulunmuştur. Hatta Libon mevkiinde taştan yapılmış nefis ve büyükçe bir

⁷¹ JÜK-Nadir Eserler, II. Abdülhamid, (Yer: NEKYA. 90618/1 ve NEKYA. 779-12/17).

⁷² Mustafa Ruhi, *age*, s. 22-27.

⁷³ Mustafa Ruhi, Aydonat kazasının sınırlarını hatalı olarak şu şekilde vermiştir. Doğusunda Preveze, batısında Filat, güneyinde Kalamas ırmağı, kuzeyinde Margaliç ve Fenar nahiyeleri olarak belirtmiştir. Mustafa Ruhi, *age*, s. 22.

⁷⁴ Arnavutlar arasında kültürel ve siyasi ayrılıklardan kaynaklı olarak "kan davası" denilen ilkel kabile kültürü yaygındır. Bozboru, *age*, s. 265; Andrew B. Wachtel, *Balkanlar Tarihi*, (Çev. Emre Can Petek), İstanbul 2022, s. 72; Erken, *Yanya Sancağı*, s. 16, [not:83].

sandık bulunmuş ise de üzerindeki kabartma resimlerin kırıldığı anlaşılmaktadır. Yine kasabaya yakın bir yerde (45 dakika mesafede) şehir harabesi⁷⁵ ve kalıntıları var ise de buranın tarihine dair bilgi yoktur.

Aydonat kazasının nüfusu 14.648 kişi olup bunun 7.766'ı erkek, 6.882'si kadındır. Kazanın hane sayısı 2.633, köy sayısı 62'dir⁷⁶. Aydonat kazası halkı Arnavut kökenli olup çoğunluğu Müslümandır. Geriye kalan ahalisi Rum Ortodoks'tur ve Arnavutça konuşmaktadırlar. Nüfus kayıtlarına göre doğum oranı ölüm oranına göre yüksek olup nüfusu artış göstermektedir. Kaza ahalisinin bünyesi sağlam ve kuvvetli, mizaçları ise asabidir. Kazada yaşayan insanlar genellikle orta boylu olsa da bazı köylerde uzun boylulara rastlanır. Ortalama ömürleri 31 civarındadır. Ancak bazı köylerde 80-90 yaşına ulaşan ihtiyarlar mevcuttur.

Aydonat kazasından dört mevsimin tüm özellikleri görülürken, soğuk havaya nadiren tesadüf olunur. Senenin farklı zamanlarında yağmur yağsa da asıl yağışlı mevsim sonbahardır. Yağışların süresi ve miktarı senelere göre değişkenlik göstermektedir. Kazada esen en şiddetli rüzgâr poyrazdır. Ancak yağmurlu havalarda fırtına ile karışık lodos etkili olmaktadır. Yaz mevsiminde esen yıldız rüzgârı ise havaya serinlik vermektedir. Rüzgârların neden olduğu hastalıklar yaygın olmamasına rağmen kış mevsiminde esen poyrazla birlikte boğaz hastalıkları ve nezle görülmektedir. Kazanın havası son derece güzel olup yaz mevsiminde sıcaklık ortalaması 28, kış mevsiminin ise 9'dur. Yıllık sıcaklık ortalaması 17 ile 22 arasında değişmektedir. Yaz mevsimi oldukça sıcak geçmektedir.

Aydonat kazasında sağlık açısından yerel hastalıklar yok gibidir. En çok görülen hastalık humma-yı naibedir. Bu hastalık kininle tedavi edilmektedir. Kaza halkı arasında bataklıktan kaynaklı olarak humma salgını görülmemektedir. Bunların dışında zatü'r-rie, grip ve nezle ile humma-yı tifoidi hastalıkları yaygındır. Difteri hastalığı ve dizanteri hastalıkları ise yok denecek kadar azdır. Ancak bazı senelerin sonbahar ve yaz mevsiminde kızıl kızamık hastalığı salgın şeklini almaktadır. Çiçek hastalığı ise birkaç sene görülme de zaman zaman halk arasında salgın şeklinde kendini göstermektedir. Vilayet genelinde kış aylarında etkili olan enflüanza hastalığı çoğunlukla göğüs ve karın bölgesinde çeşitli rahatsızlıklara neden olsa da bu kaza halkı arasında etkisi azdır. Bunun nedeni ise havasının güzel olmasıdır. Frengi ve tederrün (verem-tüberküloz) hastalıklarına rastlanmamaktadır. Yaz aylarında diyare hastalığı görülmektedir. Kaza halkı arasında asabiyete dayalı hastalıklar az olduğu gibi mesane, böbrek ve safra kesesi taşı (hasata) hastalığı ise nadirdir. Aydonat kazasında hastane bulunmadığından ahalinin cerrahi tedavileri ve diğer hastalıklar ortaya çıktığından vilayet merkezine gitmekteydiler. Kasabada 2 tabip ve 2 eczanenin dışında başka sağlık memuru yoktu.

Aydonat kazasında armut, elma, erik, dut ve incir gibi meyve veren ağaçlar ile meşe türünde meyve vermeyen ağaç boldur. Mahsulat olarak buğday, arpa, alef, çavdar, fasulye, mısır, keten, bakla, burçak, nohut, mercimek, pirinç, zeytin, soğan, sarımsak ve patates üretilmektedir. Hasat mevsimi Haziran'dan Ekim ayına kadar devam etmektedir. Tarım yapılan 2 ovası vardır. Filat ve Aydonat kazalarını ayıran ve Yanya yakınlarındaki Kalabaki Hanı civarından doğan Kalama nehri⁷⁷ doğudan batıya doğru akarken kaza etrafında 3 saatlik bir mecra açmakta ve ovayı sulamaktadır. Bu nehirde bazı balık çeşitleri vardır. Ancak kaza dâhilinde miri ve umumi orman yoktu. Odun kesmek için ayrılmış meşeliklerde tilki, çakal, geyik ve yaban keçisi gibi vahşi hayvanlar ile bazı kuş türlerine rastlanırdı. Evcil hayvan olarak koyun, keçi, sığır ve beygir beslenmektedir. Koyunların süt, deri ve yapağılarından faydalanılmaktadır. Bazı senelerde koyunlarda çiçek hastalığı görülse de insanlara bulaşmamaktadır.

Kasaba halkı içme suyu olarak berrak ve temiz çeşme suyu kullanmaktadır. Bu nedenle halk sağlığına herhangi bir zararı yoktur. Kaza dâhilinde maden suyu azdır. Kaza halkının en çok tükettiği içecek/meşrubat arak (rakı), konyak ve romdur. Hristiyanlar arasında bu tür içeceklerin imal ve tüketimi fazla olduğundan tek tük böbrek hastalıkları ile mide hazımsızlıkları görülmektedir. Kaza ahalisinin mısır ekmeği dışında belirgin bir yiyeceği yoktur. Aydonat kazasında dikkati çeken bir sanayi üretimi olmayıp, mahalli tarzda kilim, çuval ve velense imal edilmektedir.

c- Filat Kazası

Filat kazasının⁷⁸ ahalisi Arnavut kavminin Çamlık kabilesine mensuptur. Kazanın sınırları doğudan Yanya ve Pogon, batıdan Adriyatik denizi, güneyden Margaliç ve Aydonat, kuzeyden ise Ergiri kazasıyla çevriliydi. Filat isminin geçmişte burada hüküm sürmüş olan "Filo" namında bir zata izafeten verildiği ileri sürülmüştür. Denizden yüksekliği 150 metre, vilayet merkezi olan Yanya'ya ise uzaklığı 16 saattir. H. 837 / M. 1433-34 senesinde bölge ahalisinin Osmanlı yönetimine karşı gösterdikleri hayranlık ve heveslerinin etkisiyle Sultan II. Murat tarafından

⁷⁵ Antik kasabanın adı Orya olmalıdır. MachielKiel, "Aydonat", *DİA*. C.Ek 1,(2020), s. 146.

⁷⁶ Aydonat kazasının farklı tarihlerdeki nüfusu verileri için bkz. Karpat, age, s. 186-187; Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-A'lâm*, C.I, Mihran Matbaası, Dersaadet 1306/1889, s. 511-512.

⁷⁷ Kalama suyu için bkz. Ali Tefvik, age, s. 41-42.

⁷⁸ Filat kazası hakkında bkz. Mustafa Ruhî, age, s. 27-31.

Osmanlı idaresine dahil edilmişlerdi. Kaza halkı büyük oranda Arnavut kökenli olduğundan aralarında eskiden beri süre gelen hasımlık ve kan davası vardır.

Filat kazasının nüfusu 24.179 olup, bunun 12.702'si kadın, 11.477'si ise kadındır. Kazanın hane sayısı 4.936, köy sayısı ise 68'dir⁷⁹. Kaza halkının geneli Müslüman, geriye kalanlar ise Arnavut kavmine mensup Rum Ortodoks idi. Senelik doğum oranı ölüm oranına göre yüksektir. Kaza ahalisinin genel olarak sağlıklıları iyi ve bünyeleri sağlamdır. Mizaçları asabi ve içe dönüktür. Boyları uzun olup ortalama ömürleri ise 30 civarındadır. Kaza genelinde yaygın surette görülen hastalık yok ise de senenin bazı dönemlerinde humma-yı naibe ortaya çıkmaktadır. İlkbahar ve kış mevsiminde iltihab-ı kasabat (akciğer iltihabı), zatü'r-rie ve hunnak-ı adi (bademcik iltihabı) yaygındır. Kızıl kızamık hastalığı bazı senelerde görülürken çiçek hastalığı yok derecesindedir. Hasat-ı mesaneden (mesane ve böbrek taşı) kaynaklı böbrek hastalığı ile verem ve frengi hastalıkları nadir görülürdü. Yaz mevsiminde sıkça görülen diyare ve dizanteri ise tek tüktür. Aynı şekilde humma-yı tifoidi, mafsala ve adale resyesi ile hazımsızlık ve karaciğer hastalıkları yok derecesindedir. Filat kazasının havasının uygunluğu ve bataklık arazisi bulunmadığından görülen bazı hastalıklar salgına dönüşmediği gibi etibba tedavisine dahi ihtiyaç duyulmadan geçmektedir. Bu nedenle kaza dâhilinde hastalıklardan kaynaklı ölümler yok denecek kadar azdır. Kaza dâhilinde hastane olmadığı gibi 2 eczane ve 3 tabip vardır.

Filat bölgesinde dört mevsimin tüm özellikleri görülürdü. Senenin büyük kısmında oldukça fazla yağmur yağar. Asıl yağışlı mevsimi sonbahar olduğundan bu dönemde yağışlar artmaktadır. Filat kazasının her tarafı coğrafi olarak açık olduğundan rüzgârların etkisi fazladır. En çok görülen rüzgâr poyrazdır. Kış mevsiminde poyrazın etkisiyle nezle ve bazı zatü'r-rie hastalıkları görülmektedir.

Filat kazasında meyve veren ağaçlardan limon, portakal, erik, armut, elma ve dut ağacı boldur. Kaza ahalisi arasında bağcılık yaygındır. Mahsulat olarak özellikle sahil kıyısında zeytin ve zeytinyağı, portakal, limon, üzüm, buğday, arpa, çavdar, mısır, darı, burçak, nohut, mercimek, soğan, karpuz, kavun ve çeşitli sebze yetiştirilmektedir. Kökboya, mazı ve palamut üretimi vardır. Sebzenin ve mahsulatın hasat mevsimi Haziran ayından Ağustos sonuna kadardı. Meyvesiz ağaç cinsinden ise en çok meşe vardır. Kaza ahalisi içme suyu olarak çeşme ve kuyu suyu kullanmaktadır. Meşrubat olarak arak ve rom içerlerdi. Mahalli tarzda kilim, çorap, kebe gibi mensucat üretimi yapılırdı.

Filat kazasının köylerini ve ovalarını sulayan Kalama nehri, Yanya'nın Kalabaki Hanı civarından doğup, İskoviçe dağı eteğinden geçerek Şales nehriyle birleşip Delvine kazasından denize dökülürdü. Berata nehri ise Revani köyü hudutlarında denize ulaşmadan evvel Kalama nehriyle birleşirdi. Kaza dâhilinde Filat, Fenik, Peromer, Koska ve İlya namında 5 küçük nehir vardı. Tüm bu nehir ve dereler Filat kazasının topraklarını sulamaktaydı. Sayada ve Kostikos iskeleleri civarındaki dağ ve ormanlarda vahşi hayvan avcılığı yaygındır. Bu nedenle Avrupa asilzadeleri bu bölgeye ve Serandoz taraflarına avcılık yapmak üzere gelmektedir. Miri ormanları olmayıp, yakacak odun elde edilen küçük meşelik ve çalılıklarda tilki, kurt, çakal, dağ kedisi ve bazı kuş türleri vardı. Ayrıca nehir ve derelerinde mercan balığı bulunurdu.

d - Leskovik Kazası

Leskovik kazası⁸⁰, Yanya sancağına dahil olup kuzey ve batısında Premedi, doğusunda Kolonya, güneyinde ise Koniçe ve Pogon kazaları yer almaktadır. Denizden yüksekliği 1400 metredir. Kazanın ahalisi Arnavut kavminin Toskalık kısmına mensuptur. Kazanın tarihsel geçmişi hakkında yeterli bilgi yoktur. Leskovik tabirinin Bulgarca'dan melhuz olarak "fındık" manasına gelen "Leska" ve yer manasındaki "visko" kelimelerinden türetilen "Leskoviko" yani "Fındık Yeri"⁸¹ anlamına geldiği rivayet edilmektedir. Zaman içinde bir takım değişimler ile bu tabir Leskovik şeklinde kullanılmıştır. Bu lafzın Romalıların, Makedonya ve Epir bölgelerini işgalleri zamanında yaşanan muhaceret ve göç sırasında buralarda göçebe olarak yaşayan Bulgarlar tarafından kullanıldığı ileri sürülmektedir. Epir, Yanya ve civarının eski adı olup, Leskovik ise Epir'in kuzey, Arnavutluk'un ise "Albani" denilen güney sınırlarına dahil bölgeye verilen isimdir. Bölge H.835/M.1431-32 senelerinde Osmanlı idaresine geçmiştir. Leskovik, Osmanlı idaresinde iken bir süre sancak merkezi yapılmış ise de 1887 senesindeki idari düzenlemede kaza merkezi olmuştur. Leskovik kasabasının güney doğusunda ve 3 saat uzaklıkta bir antik kent var ise de tarihsel durumu hakkında bilgi mevcut değildir. Bu antik kentte kubbesi tamamı kurşundan ve etrafı sur ile çevrili sarnıçlar vardır. Ayrıca kasabada geçmişi 7 asır öncesine tarihlenen bir mabed harabesi mevcut olup kurucusunun Pogoman (Progon/Progoni⁸²) namında bir kral olduğu ileri sürülmektedir.

⁷⁹Filat kazasının nüfusu için bkz. Karpat, *age*, s. 186-187; Ş. Sami, *age*, C.V,s. 3466.

⁸⁰Leskovik kazası hakkında bkz. Mustafa Ruhî, *age*, s. 31-36.

⁸¹ Bulgarca fındık "leshnik", yer ise "myasto" olup Fındık Yeri "leshnikovomyasto" demektir. Bkz. <https://www.dict.com/bulgarca-turkce/leshnikovo%20myasto> (Erişim tarihi: 09.12.2024).

⁸² Arnavutluk'un bir bölümünü yöneten ve bilinen ilk yerli aile Progon olup, aynı zamanda ilk Arnavut hükümdarıdır. 1190-1198 yılları arasında hüküm sürdü. Progon'un krallığı Ortaçağ'daki ilk Arnavut devletiydi. Progon, Kruja kalesinin ve Arbonan Prenslığı olarak bilinen çevrenin başrahibiydi. Progon'un yerine geçen iki oğlu Gjini ve Dimitri'dir. Bkz. <https://www.dukagjini.org/history/progonitodukagjini>. (Erişim tarihi: 09.12.2024).

Leskovik kazasının nüfusu 18.052 olup bunun 9.250'si erkek, 8.802'si ise kadındır⁸³. Kaza ahalisinin büyük çoğunluğu Arnavut kökenlidir. Senelik doğum oranı ölüm oranından yüksektir. Leskovik kazasının hane sayısı 3.441, köy sayısı ise 49'dur.

Kaza ahalisinin genellikle sağlıkları yerinde ise de kasabadaki bazı aileler arasında verem hastalığı yaygındır. Kaza ahalisinin bünyeleri kuvvetli, mizaçları ise asabi ve sinirlidir. Halk orta boyly ve yaşam ömürleri ise 33 civarındadır. Leskovik kasabasında hastane olmayıp, bir eczane ve 2 tabip vardır.

Leskovik kasabasının suyu ve havası güzeldir. Yaz mevsiminin kış mevsimine göre daha uzun sürdüğü kazada, senenin büyük kısmında yağmur yağmaktadır. Kış mevsiminde ise vilayetin diğer yerlerine göre kar yağışı yoğundur. Kışın sıcaklık 5 ile 8 dereceye kadar düşmekte, yazın ise 31 dereceye kadar çıkmaktadır. Senelik sıcaklık ortalaması ise 15-20 derece arasındadır. Hava kışın oldukça serindir. Kış mevsiminde esen rüzgârlar sert ve soğuk olduğundan hastalıkları artırmaktadır. Özellikle kışın göğüs hastalığı yaygındır.

Leskovik kasabasında her mevsim salgın niteliğinde humma-yı naibe görünürdü. Vilayetin diğer yerlerine göre Leskovik kazası yüksek ve kış mevsimi etkili olduğundan en basit bir nezle zamanında tedavi olunmadığı takdirde zatü'r-rie ve iltihab-ı kasabat şekline dönüşmekte, bu nedenle ölümler artmaktadır. Bunun dışında kış aylarında humma-yı tifoidi yaz mevsiminde ise diyare ve dizanteri görülmektedir. Ayrıca yaygın olarak asabiyete dayalı hastalıklara rastlanırdı. Senenin büyük bir kısmında çoğunlukta da ilkbaharda kızıl ve kızamık hastalıkları görülmekte olup diğer hastalıklarla birlikte özellikle humma, zatü'r-rie ve iltihab-ı kasabat ile birleştiğinde ölümleri artırmaktadır. Bunların dışında yine kış aylarında resye-i adale ve mafsâl hastalıkları oldukça yoğundur. Buna karşın frengi yaygın değildir. Mustafa Ruhî, Leskovik kasabasında bazı aileler arasında veremin yerleşmiş ve halen devam ediyor olmasını teessüfle karşılamaktadır. Bu hastalığın yaygınlığının sebebi akraba evliliği denilen eski bir geleneğin sürdürülmesidir. Aileler çocukları arasında verem hastalığının sona ermesini ve nesilden nesile bu hastalığın devam etmesini arzu etmemektedirler. Mustafa Ruhî, bu hastalığın sona erebilmesi için akraba evliliğinin yasaklanmasını ve hastalığı taşıyan ailelerin çocuklarını evlendirmemeleri gerektiğini ifade etmektedir. Ayrıca veremli bir kişiyle sağlıklı bir kişinin evlenmeye devam etmesi halinde bu hastalığın son bulmayacağına dikkat çekmiştir.

Leskovik kazasının havasının ve ikliminin sertliği nedeniyle meyve veren ağaç azdır. Mahsulat olarak buğday, arpa, çavdar, mısır, yulaf, nohut, üzüm, çeşitli meyve ve sebzeler yetiştirilmektedir. Ayrıca revgan (yağ), bal (asel), pekmez, peynir⁸⁴ ve yapağı halkın geçim kaynağıdır. Halk bağıcılık yapmak niyetinde olsa da iklimin elverişsizliği nedeniyle bu çok mümkün olamamaktadır. Leskovik kazasında koyun, keçi, sığır ve beygir yetiştirilmektedir. Koyunların süt ve yapağısından faydalanılırdı. Kaza dâhilinde hayvan hastalığı görülmesi de kış mevsiminin zor ve çetin olması nedeniyle koyun sürüleri kışlamak üzere Delvine taraflarına götürülmektedir.

Koniçe dağlarından doğan, Leskovik'in doğusundaki Premedi taraflarına aktıktan sonra Leskovik üzerinden denize dökülen nehirde faydalanılamamaktadır. Koniçe ile Leskovik arasındaki arazide kükürt, çelik, soda ve çeşitli madenleri içeren, cilt ve romatizma hastalıklarına iyi geldiği düşünülen bir kaplıca vardı. Ayrıca burada sürekli yer sarsıntısının olması ve iki üç ayda bir yer altından çıkan dumanla birlikte görülen lavlar bölgede bir volkanın bulunduğuna işaret etmektedir. Kaza ahalisi içme suyu olarak çeşme sularını kullanırdı. Bu suların bilinen bir özelliği olmayıp, berrak ve oldukça serindi.

Leskovik ahalisi kilim, velense ve çorap gibi mahalli üretim yapardı. Kazada yaşayan Hristiyan kadınların kocalarıyla birlikte işyerlerinde çalıştıkları görülmektedir. Kasabanın yakınlarında ve oldukça yüksek olan dağın zirvesinde meşhur Silahdar İlyas Bey'in bir binası vardı. Bu dağın zirvesine ekim ayında başlayan kar yağışı nisan ayına kadar devam ederdi.

e- Koniçe Kazası

Yanya sancağının kazası olan Koniçe⁸⁵, geçmişte Konipos namındaki meşhur birisinin idare merkezi olup, bu zatın ismine izafeten "Konise" denmiştir. Fakat Arnavut halkının konuşma dilinde "s" ile "ç" seslerinin telaffuzundaki yakınlık nedeniyle Konise ismi Koniçe şeklinde kullanıla gelmiştir. Kasabanın denizden yüksekliği 602 metredir. Kazanın doğusunda Grebene, batısında Leskovik ve Pogon, güneyinde vilayet ve sancak merkezi Yanya kazası ve Zagor nahiyesi, kuzeyinde ise Kolonya kazası bulunurdu.

Koniçe kazası eski eserler ve tarihi verilere göre eskiden beri Arnavut ümerasının idaresinde kalmış ve Arnavut halkın meskûn olduğu yerlerdendir. Kanuni Sultan Süleyman zamanında Osmanlı idaresine geçmiştir. Osmanlı idaresinin ilelebet sürmesi ve Osmanlı mülki olduğuna işaret etmek üzere Koniçe kasabasında padişah namına bir mahalle tesis edilerek kâgir bir cami inşa edilmiştir.

⁸³Leskovik kasabasının nüfusu için bkz. Ş. Sami, age, C.V, s. 3991; Karpat, age, s. 186-187.

⁸⁴ Arnavut peyniri denilen bir çeşit peyniri İstanbul'da rağbet gördüğünden bol miktarda Leskovik'te yapılırdı. Ali Tefik, age, s. 89.

⁸⁵Koniçe kazası hakkında bkz. Mustafa Ruhî, age, s. 36-40.

Kasaba yakınlarındaki dağda eski eser olarak sadece duvar kalıntıları görülen bir kale vardır. Dağın zirvesindeki kaleye kadar uzanan su yolu kalıntıları ise kalenin su ihtiyacının dereden karşılandığı izlenimi vermektedir. Kale civarındaki bir tepede necef taşına benzeyen ancak ondan daha şeffaf ve berrak olup elmasa benzer meşhur bir taş vardır.

Koniçe kazasının 8.898'i erkek, 8.287'si kadın olmak üzere genel nüfusu 17.185'dir. Kaza genelinde Rum milleti fazladır. Hane sayısı 3.115, köy sayısı ise 34 idi. Senelik doğum oranı ölüm oranına göre fazla olup nüfusu artış göstermektedir⁸⁶. Kaza ahalisinin bünyeleri sağlam ve genel bir sağlık sorunları yoktur. Orta boylu ve mizaçları asabi, sinirli ve içe dönüktür. İnsanların ortalama ömürleri 32 civarındadır.

Koniçe kazasının suyu, havası ve iklimi son derece uygundur. Dört mevsimin bütün özellikleri görünmekle beraber genellikle yağmurlar sonbaharda yoğun şekilde yağmaktadır. Bu bölgede başta poyraz olmak üzere şiddetli rüzgârlar esmektedir. Kazanın havası değişkenlik göstermekte olup kış aylarında sıcaklık 3-4 dereceye kadar düşerdi. Yazın ise sıcaklık 32 dereceye kadar çıkardı. Senenin sıcaklık ortalaması ise 16 ile 18 arasındadır.

Kış aylarında esen rüzgârlar nezle ve boğaz hastalıklarına neden olmaktadır. Kaza genelinde görülen hastalıkların başında humma (sıtma) gelir. Kış ve ilkbahara mahsus olarak iltihabat-ı kasabat, zatü'r-rie, zatü'l-cenb (akciğer zarı iltihabı) ve humma-yı tifoidi yaygındır. Yaz mevsimine mahsus hastalıklar ise diyare ve dizanteridir. Sonbaharda ise tek tük difteri hastalığı görülürdü. İhtinak-ı rahim ve asabiyete dayalı hastalıkların yanında hasat-ı mesane, iltihabat-ı 'ayniye (göz hastalığı), kızıl kızamık ve zaman zaman çiçek hastalığına rastlanırdı. Verem ve frengi yok denecek kadar azdı. Adale ve mafsallı hastalıkları ise yaygındı. Koniçe kasabasında hastane olmayıp 2 tabip ve bir eczane vardı.

Kaza dâhilinde meyve veren ağaçlardan badem, elma, armut ve incir; meyvesiz ağaç türü olarak meşe yaygındı. Mahsulat olarak üzüm, nar ve çeşitli sebze türleri yetiştirilirdi. Yine peynir, pekmez, revgan, yün ve yapağıdan gelir elde edilir; halı, kilim, velense⁸⁷, şayak, çuval, fanila, tüylü seccadeler ve çeşitli eşyalar üretilirdi.

Miriye ait ormanlar olmayıp odun kesmek için tahsis edilmiş pınar çalılığı gibi ufak ağaçlardan meydana gelen küçük ormanlık alanlar vardı. Bu çalılık alanlarda tilki, sansar, kurt, ayı, geyik ve karaca gibi vahşi hayvanların yanında çeşitli kuş türleri görülürdü. Ayrıca dere ve nehirlerinde dere balığı mevcuttu.

Kazayı çevreleyen Meçova, Zagor ve Grebene dağlarından doğan iki, Kolonya dağlarından doğan bir ve Koniçe kasabası yakınlarından doğan bir olmak üzere 4 akarsu arazisini sulamaktadır. Bu dereler Viyose (Viôsa) nehrine⁸⁸ dökülürdü. Koniçe köprüsü namıyla bilinen oldukça yüksek bir köprü vardı. Bölgenin rüzgârlı olması nedeniyle köprüden geçen insanların nehre düşmemesi için takılan bir çan aracılığıyla sesli uyarı yapılması kural haline gelmişti. Koniçe kasabası bir dağın eteğinde kurulduğundan çam ağaçlarından ibaret ormanlara sahipti. Bu ormanlarda iki üç asırlık büyük çam ağaçlarına rastlanırdı. Kasaba ahalisi günlük ihtiyaçlarını gidermek için hayvan beslerdi. Kasaba genelinde içme suyu olarak çeşme suyu kullanılırdı. Leskovik kazasında olduğu gibi bu kazada da meşhur kaplıcalar vardı⁸⁹.

f- Meçova Kazası

Meçova kazası⁹⁰ toprakları H.835/M. 1431-32'de Osmanlı topraklarına katıldı. Kaza ahalisi Ulah kavminden olup geçmişte farklı siyasi yapıların ve Arnavutların idaresinde kalmıştı. Meçova'nın doğusu ve kuzey doğusunda Grebene, güney ve güney batısında Yunanistan, batısında Yanya ve kuzeyinde ise yine Grebene bulunurdu. Denizden yüksekliği 1.145 metredir.

Meçova kazasının nüfusu 5.371 olup bunun 2.785'i erkek ve 2.586'sı kadındır. Kazadaki hane sayısı 1.184 iken 3 köyü vardı⁹¹. Kaza ahalisinin genel olarak sağlıkları yerinde olup bünyeleri kuvvetli, mizaçları ise asabi ve sinirliydi. Kaza genelinde doğum oranı ölüm oranına göre yüksek olup, ortalama ömürleri 31'di.

Meçova kazasının iklimi son derece sertti. Özellikle kış mevsimi yoğun ve uzun sürmekteydi. Kış mevsiminde sıcaklık ortalaması 6, yaz mevsiminin ortalaması ise 26'dır. Senelik sıcaklık ortalaması ise 14 ile 18 derece arasındadır. Kış mevsiminin bazı günlerinde sıcaklık 3-4 dereceye kadar düşmekte, yaz mevsiminde ise 30 dereceye kadar çıkmaktadır. Senenin büyük kısmında yağmur yağmaktadır. Ancak yağmur mevsimi sonbahardır. Kaza genelinde sert esen rüzgârlar havayı serinletirdi. En etkili ve sert rüzgâr poyrazdı. Poyrazın etkisiyle kış aylarında zatü'r-rie, zatü'l-cenb, hunnakat-ı mütenevvi (boğaz-bademcik iltihabı), iltihabat-ı kasabat ve nezle yaygın olarak görülürdü. Kaza dâhilinde salgın ve mutad görülen hastalıklardan ziyade mevsimsel hastalıklar

⁸⁶Koniçe kasabasının nüfusu için bkz. Ş. Sami, *age*, C. V, s. 3781; Karpat, *age*, s. 186-187.

⁸⁷Leskovik kazasının velense denilen kilimleri ile sadeyağı ve peyniri meşhurdu. Ali Tefik, *age*, s. 89.

⁸⁸Adriyatik'e dökülen Viyose nehrinin güzergâhı için bkz. Ali Tefik, *age*, s. 42.

⁸⁹Koniçe kazasının Kukës karyesi civarında 2 göz değirmen işleyecek derece kükürt, demir ve çelik içeriğine sahip bir su vardı. Bu suyun hastalıklara iyi geldiği düşünüldüğünden insanlar buraya gelerek 15-20 gün suya girerlerdi. Bunun için kadın ve erkeklere mahsus odalı hamamı ve misafirlerin kalabilmesi için 22 odalı bir otel ile güvenlik için kurulmuş bir karakol vardı. Ali Tefik, *age*, s. 89-90.

⁹⁰Meçova kazası hakkında bkz. Mustafa Ruhî, *age*, s. 40-42.

⁹¹Meçova kazasının nüfusu için bkz. Ş. Sami, *age*, C. VI, s. 4173; Karpat, *age*, s. 186-187.

hüküm sürmektedir. Senenin bazı zamanlarında tek tük görülen adi sıtmadan başka kış ve ilkbahar aylarına mahsus olmak üzere çeşitli emraz-ı sadriyye (göğüs hastalığı) ve hunnak gibi bazı boğaz hastalıkları ortaya çıkmaktadır. Yaz aylarında ise diyare ve dizanteri görülürdü. Humma-yı indifâiyeden kızıl ve kızamık hastalıklarının kış mevsimine tesadüf ettiği zamanlarda zatü'r-rie ve iltihabat-ı kasabattan dolayı çocuk ölümleri kayda geçmiştir. Tifo ile ilgili şikâyetler az ise de difteri hastalığı bazı senelerde kaza genelinde oldukça etkili olmuştur. Kaza genelinde çiçek hastalığı ise salgın şeklinde kendisini göstermeye meyillidir. Kalp hastalıkları ile frengi, verem ve asabiyete dayalı şikâyetler yok derecesindedir. Kaza dâhilinde bir eczane ve 2 tabip vardı.

Kış mevsiminin sertliği dolayısıyla yaz mevsiminde mahsulat az olmaktadır. Ormanlık alanlar şahıslara ait veya odun kesmek üzere tahsis edilmiştir. Kasabada 2 dere mevcuttur. Bunların birisi kaynağı kaza dâhilinde olan ve Yanya'daki nehir ile birleşen, diğeri ise Grebene taraflarından gelen akarsulardır. Bataklık alanların bulunmadığı Meçova kazasının hayvan varlığı ise diğer kazalardakilerle benzerdir. Kaza ahalisi dere ve çeşme sularını içmektedir. Mahalli sanayide dayanıklı oda takımı, kilim döşemesi, çorap, şayak, simden küpe, yüzük, ağaç fıçı, koltuk, kanepe ve sandalye üretimi yapılırdı.

3.2-Ergiri Sancağı ve Kazaları

a-Ergiri Kazası/Kasabası

Ergiri sancağının⁹² doğusunda Premedi ve Pogon, batısında Delvine ve Kurveleş, kuzeyinde Tepedelen ve Premedi, güneyinde ise Delvine kazaları mevcuttur. Ergiri kasabasının denizden yüksekliği 321 metredir. Ergiri tabirinin kullanımı ve anlamına dair bilgi mevcut değildir. Aynı şekilde Osmanlı idaresine geçişi hakkında da yeterli bilgi yoksa da civarında bulunan Berat, Avlonya, Delvine ve Tepedelen ile aynı zamanda fethedildiğine dair rivayet vardır.

Ergiri sancağı ahalisi genellikle Arnavutluk'un Lap kabilesine mensup olup Arnavutça konuşturlardı. Kazanın vilayet merkezi olan Yanya'ya uzaklığı 18 saattir. Ergiri kazasının en yüksek noktasında bulunan kaleden bakıldığında kazaya mülhak bütün köyler görünmektedir. Ergiri kasabası karşısında bulunan dağ silsilesi ile çevrili olduğundan vadi adı verilen ovasının kaleden görüntüsü de son derece güzeldir.

Ergiri kazasının nüfusu 30.460 olup bunun 15.212'si erkek, 15.248'i ise kadındır. Kazada hane sayısı 5.185 iken köy sayısı 64'tür. Doğum oranı ise ölüm oranından yüksektir⁹³. Kaza halkının bünyeleri son derece sağlam olup mizaçları ise asabi ve içe dönüktür. Boyları uzun olan ahalinin ortalama ömürleri ise 28'dir.

Ergiri'nin havası son derece uygun olup dört mevsimin tüm özellikleri görülmektedir. Senenin büyük bir kısmı yağışlı olsa da en çok ekim ve kasım aylarında yağmur yağardı. Poyraz rüzgârı oldukça sert olup özellikle kışın estiğinde kuru ve soğuk bir hava etkisi yapardı.

Ergiri kasabasında meyveli ve meyvesiz ağaç çok azdı. Mahsulat olarak mısır, buğday, çavdar, nohut, fasulye, yulaf, mercimek, soğan, sarımsak, kavun, karpuz ve çeşitli sebze yetiştirirdi. Halk ayrıca bal, peynir ve tereyağ tüketirdi. Kaza dâhilinde büyük ormanlar yoktu. Sadece ahalinin odun ihtiyacını karşılamak üzere tahsis edilmiş küçük ağaçlık ve çalılık alanlar mevcuttu. Buralarda ise tilki, sansar, çakal, dağ koyunu ve kurt gibi vahşi hayvanlar ile bazı kuş türlerine rastlanırdı. Evcil hayvan olarak koyun, keçi ve sığır beslenirdi. Bu hayvanların süt, peynir ve yapağlarından istifade edilirdi.

Ergiri kazası dâhilinde büyük bir nehir yoktu. Ancak Pogon kazasından doğan ve doğudan batıya doğru akan bir nehir ovayı sulardı. Bu nehir aktığı coğrafyada Tepedelen ve Viyose nehirleriyle birleştikten sonra Semani (Semeni) iskelesinden Adriyatik'e dökülürdü. Ayrıca kasabaya 2 saat uzaklıktaki Gavranci dağında büyük bir mağara vardı. Bu mağaranın içi yazın ve kışın soğuk bir su ile doludur.

Ergiri kasabasında bataklık alanlar yoktur. Ancak zaman zaman yaz mevsiminde ve sonbaharda humma-yı naibe görülürdü. Kasabanın denizden yüksek bir alanda kurulmuş olması ve konumunun doğuya dönük olması nedeniyle kuvvetli rüzgârlara maruz kalmaktadır. Bunun etkisiyle kış aylarında nezle, boğaz ağrısı, iltihabat-ı kasabat, zatü'r-rie, romatizma ve enflüanza görülmektedir. Yaz aylarında difteri, diyare ve dizanteri ile kış aylarında ise humma-yı tifoidi hastalıklarına rastlanırdı. Kasaba genelinde frengi nadirdi. Ancak köylerin bazısında nüfusun %3-5'i, hatta iki köyde nüfusun %10-12'si oranında frengi hastalığı görülmüştü. Kasaba ahalisi alkollü içecekleri bolca tükettiğinden böbrek ve kalp hastalıklarına maruz kalmışlardı. Bu hastalıkların dışında vilayet geneline göre Ergiri'de verem yaygındı. Hatta kadınların erkeklere göre daha fazla vereme maruz kaldıkları anlaşılmaktadır. Mustafa Ruhî'ye göre bunun nedeni kızların küçük yaşta evlendirilmeleri ve evlerinin dışına çok fazla çıkmayıp hanelerinde kapalı bir hayat yaşamalarıdır. Kasabada bataklık alanların olmamasına rağmen zaman zaman sıtmanın salgın şeklini almasının sebebi ise rüzgârın etkisiyle hastalığın görüldüğü yerlerden gelen kötü hava ve mikrobun etkili olmasıdır. Hastanenin bulunmadığı kazada 2 eczane ve 7 tabip vardı.

⁹² Ergiri sancağı ve kasabası hakkında bkz. Mustafa Ruhî, *age*, s. 42-48.

⁹³ Ergiri sancağının nüfusu için bkz. Karpat, *age*, s. 186-187.

Ergiri kasabası ahalisi genellikle sarnıçlarda biriken suları tüketti. Kasabada ahalinin ihtiyacını karşılayan 2 çeşme varsa da yaz aylarında kuruyordu. Zaten kasabanın kurulduğu bölge su kaynakları bakımından yetersizdi. Kasabanın su ihtiyacını karşılamak için 5-10 sene önce ahalinin yardımları ve belediye kaynaklarıyla su getirilmiştir. Kasabaya getirilen bu su mahzenler ve çeşmeler vasıtasıyla ahalinin kullanımına sunulmuş ise de zaman içinde suyollarının bakım ve onarımı ihmal edilmiş ve su kesilmiştir. Ergiri belediyesinin gelirleri kasabaya su getirilmesine yetersiz kalmıştır. Ancak kasaba genelinde oldukça zengin kimseler olmasına rağmen su getirilmesi için yardımda bulunmamaları Mustafa Ruhî'nin şaşkınlık yaşamasına neden olmuştur. Özellikle yaz aylarında kasabanın yaşadığı susuzluk o kadar büyüktür ki ahalî sabahtan akşama kadar ellerinde testi ve ibrikle kapı kapı dolaşıp komşularından bir kap su dilenmektedir. Ahalinin içme suyu olarak kullandıkları sarnıçların sık sık temizlenmesi gerekirken bu bile ihmal edilmiştir. Bu durum halkın sağlığını olumsuz etkilemektedir. Ergiri ahalisi Osmanlı Devleti'nde çeşitli memuriyetlerde bulunan ve oldukça zengin kimselerdi. Ancak kasabanın su ihtiyacına duyarsız kaldıkları gibi kasaba sokaklarının da insanların gelip geçmesine mani olacak şekilde taşlarla kaplı olması ve bakımsızlığı da oldukça dikkat çekicidir. Kasaba genelinde önemli bir sanayi üretimi olmadığı gibi halk ihtiyacını karşılamak için mahalli tarzda kilim ve benzeri şeyleri imal etmekle yetinmektedir.

b- Delvine Kazası

Delvine⁹⁴, Arnavutluk'ta Yanya vilayetinin Ergiri sancağında kaza merkezidir. Ergiri'nin 20 km güneyinde ve Yanya'nın 70 km kuzeyindedir⁹⁵. Kazanın doğusunda Pogon, batısında Kurveleş ve Adriyatik denizi, kuzeyinde Ergiri, güneyinde ise Filat ve Adriyatik denizi bulunuyordu. Delvine'nin denizden yüksekliği 80 metre olup, sancak merkezi Ergiri'ye uzaklığı 8 saat, vilayet merkezine ise 18 saattir. Delvine adının kökeni Latince olup, bu ismin tesmiyesine dair bilgi yoktur. Arnavutluk kavminin Lapkabilesine mensuptular. Delvine kazası deniz kenarında ve Korfu adasının tam karşısındadır. Ergiri ve Berat sancaklarının ticaretlerini gerçekleştirdikleri bir iskeleye sahiptir. Sahip olduğu Serandoz (Ayaseranda/Ayaserandoz) iskelesi son derece önemli bir konuma sahip olup Delvine kasabasına 3 saat mesafededir. Serandoz iskelesinden başlayıp Delvine üzerinden vilayet merkezine ulaşan şose yolu vardı.

Delvine kazası geçmişte Venediklilerin idaresinde kalmış ve Sultan I. Bayezid devrinde Gazi Evrenos Bey tarafından bir kısmı Osmanlı idaresine katılmıştır. Arnavutluk'un tamamının ele geçirilmesi II. Bayezid devrinde gerçekleşirken Delvine de kesin surette bu dönemde Osmanlı idaresine dahil edilmiştir. Osmanlı idaresinde sancak şeklinde idare edilirken H.1234/M.1818-1819 senesinden itibaren kaza statüsünü almıştır. Mustafa Ruhî, sahip olduğu eski eserler ve harabelerinden geçmişte birkaç bin hanelik büyük ve mamur bir kaza olduğunu düşündüğü Delvine'nin şimdiki durumunu dikkate aldığı zaman içinde büyük bir yıkıma uğradığına inanmaktadır. Kasabanın harap olmasının sebebi ise yaklaşık 100 sene önce yaşanan veba⁹⁶ salgınının neden olduğu büyük yıkımdır. Rivayete göre kasaba uğradığı yıkım ve nüfus kaybını bir daha telafi edememiş, yeni ev ve bina yapılmadığı için birbirinden kopuk birkaç mahalleden ibaret kasaba halinde kalmıştır.

Delvine kazasının nüfusu 19.003 kişidir. Bunun 10.097'si erkek ve 8.906'sı ise kadındır. Kaza dâhilindeki hane sayısı 3.476 köy sayısı ise 92'dir⁹⁷. Arnavutluk'un Lap kabilesine mensup olan kaza ahalisinin büyük kısmı Müslüman diğerleri ise Ortodoks'tur. Kaza genelinde senelik doğum oranı ölüm oranından yüksektir. Orta boylu olan kaza ahalisinin ortalama ömürleri 26 civarındadır. Delvine kasabası ahalisinin mizaçları asabi ve içe dönüktür.

Delvine kazasının havası gayet iyi olup dört mevsimin tüm özellikleri yaşanmaktadır. Yaz mevsiminde sıcaklık ortalaması 36 dereceye çıkarken, kış mevsiminde ise ortalama 8-9 derecedir. Bütün senenin sıcaklık ortalaması ise 17-20 derece civarındadır. Kaza genelinde en çok yağmuru sonbaharda almaktadır. Delvine kasabası konum itibarıyla dağlarla çevrili olduğundan rüzgârlara maruz kalmasa da zaman zaman poyraz rüzgârı etkisini göstermektedir. Ova tarafından dağlara ve kasaba üzerine esen rüzgâr bataklık alanlardan getirdiği koku ve mikropla sıtma hastalığının yayılmasına neden olmaktadır.

Delvine kazasında en sık görülen hastalık sıtmadır. Bu hastalık senenin bazı vakitlerinde salgın boyutuna ulaşmakta ve kasaba ahalisinin tamamını etkileyecek surette yayılmaktadır. Bu hastalığın tedavisinde kinin kullanılmakta ise de etkisi geçici olduğundan ilacın geliştirilmesine ihtiyaç vardır. Kış mevsiminde zatü'r-rie, iltihab-ı kasabat, hunnak, resye-i adaliye, zatü'l-cenb ve humma-yı tifoidi görülürdü. İlkbaharda yaygın olarak görülen enflüanza karın ve göğüs ağrıları ile birleştiğinde etkisi yoğun şekilde yaşanmakta hatta belirtileri sıtma ile karıştığından tedavisinde güçlük yaşanmaktadır. Yaz mevsiminde ise diyare ve dizanteri salgınları ortaya çıkardı. Senenin farklı zamanlarında özellikle de ilkbahar ve sonbaharda kızıl-kızamık hastalıkları görülürdü.

⁹⁴Delvine kazası hakkında bkz. Mustafa Ruhî, *age*, s. 48-53.

⁹⁵Ş. Sami, *age*, C.III, s. 2153.

⁹⁶Osmanlı Devleti ile Dalmaçya kıyıları, Malta ve Korfu'da 19. Yüzyıl başlarından itibaren farklı zamanlarda yaşanan veba salgınları için bkz. Arthur Shadwell ve Harriet L. Hennessy ve Joseph Frank Payne, "Plague", *Encyclopedia Britannica*, C.21,(1911), s. 693-705; Nalan Turna, "İstanbul'un Veba ile imtihanı: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi", *Studies of The Ottoman Domain*, C.1, Sayı:1, (Ağustos 2011), s. 1-36.

⁹⁷Delvine kasabasının nüfusu için bkz. Ş. Sami, *age*, C. III, s. 2153; Karpat, *age*, s. 186-187.

Çiçek, frengi ve verem hastalıkları ise nadir olarak kendisini hissettirirdi. Bu hastalıkların dışında difteri, çeşitli kas ve eklem ağrıları şeklinde romatizma, asabiyet, saraca/seraca denilen bir tür verem, kalp hastalıkları, kötü havadan kaynaklı dıhame-i tıhal (dalak büyümesi), kebed hastalığı ve fakrû'd-dem (kan eksikliği-anemi-kansızlık) şikâyetlerine rastlanırdı. Kaza dâhilinde görülen hastalıklar genel olarak humma-yı naibe ile karıştırıldığından tüm hastalara kinin tedavisi uygulamak zaruret halini almıştır. Kasabada hastane mevcut olmayıp 2 eczane ve 4 tabip vardı.

Delvine kazasında mahsulat olarak buğday, arpa, çavdar, darı, keten tohumu, pirinç, zeytin, palamut, soğan, kavun, karpuz ve çeşitli sebze yetişirdi. Meyve olarak erik, üzüm, elma, armut, ayva, incir, portakal ve limon vardı. Meyvesiz ağaç grubunda ise meşe ve söğüt ağacına rastlanırdı. Miriye ait ormanın olmadığı kazada ahalinin odun ihtiyacını karşılamak üzere tahsis edilmiş alanlar mevcuttur. Bu çalılık ve ormanlık alanlarda bazı vahşi hayvan türleri görülürdü. Evcil hayvan olarak koyun, keçi, sığır ve beygir beslenirdi. Bu hayvanların sütü, yapağısı, derisi ve peyniri ahalinin geçim kaynaklarını oluştururdu. Kış mevsimi çok sert geçtiğinden koyunların kışlaması için yaylası çok ve havası daha iyi olan bölgelere gidilirdi. Özellikle koyun sürüleri arasında çiçek hastalığı yaygın olup zaman zaman salgın şeklini aldığından çok fazla telefata sebep olurdu.

Kaza dâhilinde Mozina köyünün dağlarından ve kale denilen mevkiden doğan dereler kaynaklarından denize dökülünceye kadar mecrasındaki ovayı sular ve tarımsal verimliliği artırır. Yine bu sular ovalık alanlarda durgunlaştığı için bataklık halini alır ve sıtma türü salgınların kaynağını teşkil ederdi. Ayrıca Delvine kasabasına yakın bir noktadan akan nehrin suyu ahalî tarafından içme suyu kaynağı olarak kullanılırdı. Bunun dışında kaza ahalisi içme suyu olarak dere ve çeşme sularından faydalanırdı. Kaza ahalisi bal, peynir, mısır, balık yumurtası ve yapağı gibi ürünlerden gelir elde ederdi. Mahalli üretim tarzında kilim, seccade, kebe, çorap ve bir çeşit fitilli kebe imal edilirdi.

c- Kurveleş Kazası

Kurveleş⁹⁸, Delvine kazasına mülhak iken H.1301/M.1884 senesinde kaza olarak teşkil edilmiştir. Denizden yüksekliği 1.200 metre olan Kurveleş'in doğusunda Ergiri, batısında Avlonya, kuzeyinde Tepedelen ve güneyinde Adriyatik denizi bulunurdu. Kazanın merkez idaresi Koç köyü olup sancak merkezi olan Ergiri'ye 10 saat ve vilayet merkezi Yanya'ya ise 26 saat uzaklıktadır.

Kazanın nüfusu 7.697'si erkek, 7.903'ü kadın olmak üzere toplamı 15.600 kişidir⁹⁹. Kazanın hane sayısı 3.213 ve köy sayısı 22'dir. Kazada doğum oranı ölüm oranından yüksek ise de son zamanlarda ölüm oranında artış olduğu tespit edilmiştir. Ortalama ömürleri 30 civarındadır. Bünyeleri son derece sağlam olan Kurveleş ahalisinin mizaçları içe dönüktür. Kaza ahalisi Arnavut kavminin Lap kabilesindendir. Ahalisi genel olarak Müslümandır. Son derece sert ve müstebid bir karaktere sahip olan kaza ahalisi aynı zamanda zekidir.

Kazanın kurulduğu alan coğrafi olarak oldukça yüksektir. Bu nedenle kış mevsiminde soğukun etkisiyle aralıktan mart ayının sonlarına kadar kar yağmaktadır. Senenin büyük kısmında yağmurlu havanın etkili olduğu Kurveleş'te en çok yağmur sonbaharda düşmektedir. Kazanın yüksekliği ve doğuya dönük bir vaziyette bulunması sebebiyle poyraz son derece etkilidir. Soğuk rüzgârın etkisiyle kış aylarında göğüs ve boğaz hastalıkları yaygındır. Kaza genelinde senenin bazı vakitlerinde tek tük humma-yı naibeye rastlanırdı. Kış ve ilkbahar aylarında zatü'r-rie ve iltihab-ı kasabat görülürdü. Yaz ve sonbahar mevsimlerinde ise basit surette diyare ortaya çıkardı. Kaza dâhilinde hastane, eczane ve tabip yoktu.

d-Tepedelen Kazası Hakkında Malumat

Tepedelen Arnavutluk'un Toskalık kısmında ve Yanya vilayetinin Ergiri sancağında olup kaza merkezi olan bir kasabadır¹⁰⁰. Ergiri'nin 27 km kuzeyinde ve Yanya'nın ise 100 km kuzey batısındadır. Viyose nehrinin batısında bir tepe üzerinde ve Drino (Dryno/Drito/Dropolü) çayının bu nehre döküldüğü mahallin yakınında kurulmuştur¹⁰¹. Kazanın doğusunda Premedi, güneyinde Ergiri, batısında Avlonya ve Kurveleş, kuzeyinde Berat kazaları bulunur. Tepedelen kasabası sancak merkezi Ergiri'ye 7 ve vilayet merkezi Yanya'ya ise 24 saat mesafededir. Denizden yüksekliği 195 metredir.

Kazada Tepedelenli Ali Paşa zamanında inşa edilmiş çok güzel bir kalesi vardır. Ayrıca Kalivaç, Belyoça, Matos ve Toran köylerinde Romalılardan kalma kale harabeleri mevcuttur. Yine kasabada Romalılardan kaldığı düşünülen iç kale vardır. Meşhur Tepedelenli Ali Paşa bu kaza halkından olup kasabaya yarım saat mesafede bulunan bir köyde babasının hanesi perişan bir halde bulunmaktadır.

⁹⁸Kurveleş kazası hakkında bkz. Mustafa Ruhî, *age*, s. 53-55.

⁹⁹Kurveleş kazasının nüfusu için bkz. Karpat, *age*, s. 186-187.

¹⁰⁰Tepedelen kazası hakkında bkz. Mustafa Ruhî, *age*, s. 55-59.

¹⁰¹Ş. Sami, *age*, C. III, s. 1626.

Kazanın nüfusu 12.434'ü erkek, 11.892'si kadın olmak üzere 24.326 kişiden ibarettir. Arnavut kavminin Lap kabilesine mensup olan Tepedelen kazası ahalisinin 5.000 kadarı Hristiyan geri kalan nüfusu ise Müslümandır¹⁰². Senelik doğum oranı ise ölüm oranına göre yüksektir. Kaza ahalisinin vücutları sert ve güçlü, boyları orta ve ortalama yaşam ömürleri ise 29 civarındadır.

Tepedelen kazasının havası uygundur. Her mevsim yağış alan bölgeye özellikle güz döneminde bol yağmur yağmaktadır. Kaza genelinde yaz mevsiminde sıcaklık 34 dereceye kadar çıkar, kışın ise 8-9 dereceye seviyesine düşerdi. Ortalama sıcaklık ise 16-20 derece arasındadır. Tepedelen kasabasının kurulduğu mevki boğaz şeklinde olduğundan senenin bazı zamanlarında esen poyraz rüzgârı fırtına şeklini almaktadır. Özellikle rüzgârın etkisiyle kasaba ahalisi arasında göğüs ve boğaz hastalıkları ile humma görülmektedir. Kış ve ilkbahar aylarına mahsus olmak üzere zatî'r-rie ve iltihabat-ı kasabat ile enflüanza etkili olurdu. Güz mevsiminde tek tük humma-yı tifoidi ve humma-yı naibe görülürken, yaz mevsiminde ise diyare ve dizanteri hastalıklarına rastlanırdı. Bunların dışında asabiyete bağlı sorunlar, kas ve eklem ağrısı şeklinde romatizma, iltihab-ı guddeat-ı lenfaviye (cilt hastalığı), fakrû'd-dem ve difteri şikâyetleri yaygındı. Geçmişte bazı senelerde hummanın salgın şeklinde olduğu şikâyetleri varsa da alınan tedbirler sayesinde fazla bir zayıat ve kayba neden olmamıştı. Bunların dışında nadir de olsa frengi ve verem hastalıkları görülüyordu. Salgın hastalıkların tedavisinde karşılaşılan en büyük sorun hastaların kinin tedavisine karşı direnç göstermeleridir. Bu durum hastalığın yayılmasına sebep olmaktadır. Özellikle sıtma, kolera ve veba gibi salgınların kaynağı civardaki bataklık alanlardı. Rüzgârın etkisiyle buralarda oluşan koku, pis hava ve hastalık taşıyan mikroplar uzak bölgelerden kasabaya taşınmakta ve bu durum zaman zaman salgınlara neden olmaktadır. Kaza dâhilinde hastane bulunmuyordu. Bir eczane ve bir tabip vardı.

Tepedelen kazasında mahsulat olarak buğday, arpa, yulaf, mısır, keten, çeşitli sebzeler, kavun, karpuz ve üzüm yetiştirilirdi. Ahalinin geçim kaynakları arasında sadeyağ, peynir, yün ve yapağı gibi ürünlerden elde edilen gelir önemli bir yer tutuyordu. Kaza genelinde meyve veren ağaçların dışında miriye ait büyük ormanlar yoktu. Fakat ahalinin yakacak odun kesmesine ayrılmış ufak meşe ormanlıkları vardı. Bu alanlarda tilki, sansar, dağ koyunu, kurt, ayı, dağ kedisi ve karaca gibi vahşi hayvanlara rastlandığı gibi bazı kuş türleri de görülüyordu. Tepedelen'de evcil hayvan olarak keçi, koyun, sığır ve beygir beslenirdi. Hayvan hastalığı olarak geçmişte şarbon ve çiçek görölse de salgın niteliğini almamıştı.

Tepedelen kazasında doğudan batıya doğru kaynağı Ergiri kazasında bulunan Drino ve Meçova kazasından doğduktan sonra Koniçe ve Premedi kazalarından geçip Avlonya'nın Semani (Semeni)iskelesinden Adriyatik'e dökülen Viyose nehri vardı. Ancak Viyose nehri kaza arazisinin sulanmasında kullanılamamaktaydı. Bu nehir yağmurlu zamanlarda taşkın ve sele neden olarak büyük zararlar veriyordu. Arazisinin sulanmasında Kurveleş kazasından doğup Viyose nehrine dökülen Veniçe deresi kullanılırdı. Ayrıca bu dere üzerine kurulmuş değirmenler de ahalinin faydasına sunulmuştu. Tepedelen kasabasında ahali içme suyu olarak çeşme suyu kullanırdı. Yerel olarak kilim, kebe, çorap ve topraktan mamul edilen testi üretimi halkın geçim kaynakları arasındaydı.

e- Premedi Kazası

Premedi, Arnavutluk'un Yanya vilayetinin Ergiri sancağına mülhak kaza merkezi olan bir kasabadır. Yanya'nın 80 km kuzey batısında ve Ergiri'nin 25 km kuzey doğusundadır. Viyose nehrinin batısında ve Timuriçe dağının eteğinde kurulmuştur¹⁰³. Arnavutluk'un Lap kabilesine mensup olan Premedi kazası doğudan Leskovik, batıdan Tepedelen ve Ergiri, kuzeyden Timuriçe ve güneyden ise Pogon kazalarıyla çevrilidir. Sancak merkezi Ergiri'ye Tepedelen üzerinden 16 ve vilayet merkezi Yanya'ya ise 18 saat mesafede kurulmuştur¹⁰⁴.

Premedi adının "Paramita"dan türetilmiş ve bölgeyi bir süre idare etmiş olan Premeto¹⁰⁵ adında bir kişiden aldığı düşünülmektedir. Rivayete göre kasabanın idarecisi olan Premeto, Osmanlı idaresine duyduğu yakınlık ve hayranlık neticesinde Sultan Mehmet (Çelebi Mehmet) zamanında H.815/M.1413'te Osmanlı Devleti'ne katılmayı istemiş ve bu talebi kabul görmüştür¹⁰⁶.

Premedi kasabasında Künet¹⁰⁷ namıyla meşhur 25 m yüksekliğinde ve 100 m çapında bulunan yekpare taşın Premeto'nun hüküm sürdüğü idare binasının zemini olduğu rivayet edilmektedir. Mustafa Ruhî, taş üzerindeki iz ve işaretler ile içerisine oyulmuş sarcın bu rivayeti doğruladığını düşünmektedir. Bayezid mahallesinde Hacı

¹⁰²Tepedelen kasabasının nüfusu için bkz. Ş. Sami, *age*, C. III, s. 1626; Karpat, *age*, s. 186-187.

¹⁰³Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-A'lâm*, C. II, Mihran Matbaası, Dersaadet 1306 / 1889, s. 1500.

¹⁰⁴Premedi kazası hakkında bkz. Mustafa Ruhî, *age*, s. 59-62.

¹⁰⁵Bkz. İlkay Erken, "19. Yüzyılda Arnavutluk'ta Bir Osmanlı Kasabası: Premedi", *Sosyal ve Beşeri Bilimlerde Değerlendirme ve Araştırmalar*", (Editör: Ruhi İnan), Lyon 2021, s. 192.

¹⁰⁶Premedi'nin Osmanlı idaresine geçtiği zamana ilişkin farklı görüş ve tarihler vardır. Ancak 14. yüzyılın sonunda Yıldırım Bayezid ve 15. yüzyılın başında Çelebi Mehmet devrinde yapılmış tahrirler dikkate alındığında Premedi'nin bu tarihlerde Osmanlı hakimiyetine geçtiği anlaşılmaktadır. Erken, "19. Yüzyılda Arnavutluk'ta Bir Osmanlı Kasabası: Premedi", s. 192-193.

¹⁰⁷Bu kelime Mustafa Ruhî tarafından كُنت şeklinde verilirken bkz. Mustafa Ruhî, *age*, s. 60; bir başka kaynaktan ise تمنت / Tmet şeklinde yazılmıştır. Ali Cevâd, *Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati*, C.1, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1313, s. 237; Erken, "19. Yüzyılda Arnavutluk'ta Bir Osmanlı Kasabası: Premedi", s. 192.

Baba Türbesi denilen mahalde 1.000 yaşında olduğu tahmin edilen doğaya ve rüzgâra karşı mukavemet göstermek suretiyle hayatta kalmış 30 m uzunluğunda ve beşer metre çapında iki servi ağacı da dikkat çekmektedir.

Premedi kazasının genel nüfusu 14.284 erkek ve 13.888 kadın olmak üzere 28.172'dir. Kazanın hane sayısı 5.189, köy sayısı ise 99'dur¹⁰⁸. Kaza ahalisi Arnavutluk'un Lap kabilesine mensup olup, kazanın doğum oranı ölüm oranına yüksektir. Premedikazası ahalisi dinç ve kuvvetleri yerinde, mizaçları sert, asabi ve içe dönüktü. Orta boylu olan kaza halkının ortalama yaşam süreleri ise 30 civarındaydı. Kaza genelinde humma sık görülürken bunların dışındaki hastalıklar ise mevsimsel olarak ortaya çıkıyordu. Kış ve ilkbahar mevsimlerinde zatü'r-rie ve iltihab-ı kasabat görülürdü. Yazın ise diyare ve dizanteri eksik olmazdı. Humma-yı tifoidi ve humma-yı indifâiye ise nadir derecede ve salgın niteliği olmayan hastalıklardı. Verem ve frengi ise diğer kazalarla karşılaştırıldığında yok derecesindeydi. Son 6 sene içinde difteri şikâyetiyle sadece 10 kişi tabibe müracaat etmişti. Kas ve eklem ağrısı şeklinde ortaya çıkan romatizma, asabiyet, hasat-ı mesane, kalp ve böbrek hastalıkları da ara sıra şikâyet konusu oluyordu. Bunların dışında humre-i vechiye (yılancık-yüz kızarıklığı), rem (ürkme-titre), nahre (boğaz hastalığı), iltihab-ı guddeat-ı lenfaviye (lenf bezi iltihabı) ve fakrû'd-dem hastalıklarına da rastlanıyordu. Kazada hastane mevcut olmayıp, 2 tabip ve bir eczane vardı.

Premedi kazasının havası çoğunlukla ılıman geçirdi. Senenin büyük bir kısmı yağmurluydu. Özellikle sonbaharda bol miktarda yağış düşerdi. Poyraz ise en çok görülen rüzgârdı. Yaz mevsiminde sıcaklık 35 dereceye kadar yükselirken, kışın ise 9-10 derece civarına düşerdi. Senenin sıcaklık ortalaması ise 17-19 derece civarındaydı. Ahalisi genel olarak çeşme suyu tüketirdi. Ayrıca Bana köyünde harap bir kaplıca vardı. Bu kaplıcanın suyu sıcak olup demir ve kükürt içerdiğinden cilt ve romatizma hastalıklarına iyi geldiği düşünülmektedir.

Premedi kazasında suyun bolluğu nedeniyle meyve ve sebze bol miktarda üretilmektedir. Kasabanın etrafı bağ ve bahçeliktir. Mahsulat olarak buğday, arpa, yulaf, üzüm, nohut, mercimek ve mısır yetiştirirdi. Miri ormanların olmadığı Premedi'de yakacak odun kesmek için tahsis edilmiş çalılık ve küçük alanlar vardı. Buralarda vahşi hayvan olarak tilki, sansar, kurt, dağ kedisi, karaca ve çeşitli kuş türleri görülürdü. Kazadaki ovalar Viyose nehri vasıtasıyla sulanırdı. Yine bu nehir üzerinde kurulan değirmenler ile halkın ihtiyacı karşılanmıştır. Ayrıca bu nehirden ağırlıkları yarım veya bir kıyye civarında olan çeşitli balıklar avlanırdı. Ahali ihtiyaçlarını karşılamak üzere koyun, keçi, sığır ve beygir beslerdi. Bunların süt, peynir ve yapılarından istifade ederlerdi.

f- Pogon Kazası

Pogon, Yanya vilayetinin Ergiri sancağında bir kaza olup, merkezi Ergiri'nin 25 km güney doğusundaki Voştine'dir¹⁰⁹. Pogon kazası¹¹⁰, doğudan Yanya ve Koniçe, batıdan Ergiri ve Delvine, kuzeyden Leskovik ve Premedi, güneyden ise Filat ve Yanya ile çevrilidir. Denizden yüksekliği 494 metredir. Kaza merkezi Voştine (Pogoniye) kasabası sancak merkezi Ergiri'ye 8, vilayet merkezi Yanya'ya ise 12 saat mesafededir. Kazanın adı eski bir kullanım olan Palipogon tabirinin daha rahat telaffuz ve kullanımından türetilmiştir. Palipogon, Pogon, Pogoniye, Boganiye ve Bogoniye şeklinde kullanımları vardır. Dolayısıyla kazanın eski adının Palipogon ve kaza merkezi olan kasabanın ise Voştine tabirleriyle şöhret bulmalarına dair bilgiler rivayetten ibarettir.

Pogon kazasının nüfusu 20.775 kişidir¹¹¹. Nüfus verilerine göre bu kazada kadın nüfusunun erkek nüfusundan çok az da olsa fazla olduğu görülmektedir. Arnavut kavmine mensup halk arasında doğum oranı ölüm oranından fazladır. Kaza ahalisi genel olarak sağlıklı olup bünyeleri sert ve kuvvetli, mizaçları ise asabidir. Boyları orta seviyede olsa da zaman zaman uzun boylu kimselere rastlanırdı. Kaza ahalisinin ortalama ömürleri ise 32 idi.

Pogon kazasının havası oldukça iyidir. Özellikle kış mevsimi diğer mevsimlere göre daha belirgindir. Yağmurlar etkili olup özellikle sonbaharda görülürdü. Poyraz rüzgârı kış mevsiminde son derece etkili olup yağışlı havalarda nemli havanın etkisini artırarak göğüs hastalıkları ve romatizmalara neden olmaktadır. Yaz mevsiminde sıcaklık 34 dereceye çıkarken kış mevsiminde 7 dereceye kadar düşmektedir. Senelik sıcaklık ortalaması ise 15-25 derece arasındadır.

Pogon kazasında salgın niteliğinde bir hastalık olmayıp daha ziyade mevsimsel özellikleri taşıyan hastalıklar görülürdü. Kışın ve ilkbaharda görülenler zatü'r-rie, hunnak, iltihabat-ı kasabat, enflüanza ve iltihab-ı tabaka-i mültehime (göz hastalığı/iltihabı) idi. Yaz mevsiminde diyare, dizanteri ve humma-yı indifâiye, sonbaharda ise humma-yı adiyeye ve humma-yı tifoidigörülürdü. Bunların dışında zaman zaman asabiyet, adale ve kaslarda ağrıya neden olan romatizma, iltihab-ı guddeat-ı lenfaviye, hasat-ı mesane ve difteriye rastlanırdı. Verem ve frengi nadir görülse de cilt hastalıkları, kalp, böbrek ve iltihab-ı hançere-i hadde (ateşli gırtlak hastalığı) hastalıklarına da tesadüf edilmekteydi. Kaza dâhilinde hastane olmamasına rağmen 5 tabip ve 4 eczane vardı.

¹⁰⁸Premedi kasabasının nüfusu için bkz. Ş. Sami, *age*, C. II, s. 1500; Karpat, *age*, s. 186-187.

¹⁰⁹Ş. Sami, *age*, C. II, s. 1555.

¹¹⁰Pogon kazası hakkında bkz. Mustafa Ruhî, *age*, s. 62-65.

¹¹¹Pogon kazasının nüfusu için bkz. Ş. Sami, *age*, C. II, s. 1555; Karpat, *age*, s. 186-187.

Miri ormanların bulunmadığı kazada halkın ihtiyaçları için tahsis edilmiş çalılık alanlar vardı. Burada tilki ve kurt gibi hayvanlara rastlanırdı. Mahsulat olarak buğday, arpa, çavdar, mısır, fasulye ve çeşitli sebzeler yetiştirirdi. Kaza dâhilinde büyük akarsu ve dere yok ise de biri bataklık ve diğeri de suyu tatlı berrak 2 göl vardı. Yine kaza dâhilinde yüksekliği 800 metre olan bir dağ olup burada nisan ayına kadar kar yağardı.

3.3- Berat Sancağı ve Kazaları

a- Berat Kazası/Kasabası

Berat kasabası, Arnavutluk'un ortalarında Yanya vilayetinde sancak ve kaza merkezidir. Yanya'nın 145 km kuzey batısında, İşkodra'nın 185 km güneyinde, Adriyatik denizinin 50 km doğusunda bir çayın kenarında ve dağın eteğinde kurulmuştur¹¹². Berat ismi sancak merkezi olan bu kazanın resmîyetteki kullanımıdır. Esasında geçmişte Berat yerine Arnavut Belgrad'ı namı kullanılırdı. Berat isminin Belgrad kelimesinden türetildiği rivayet edilmektedir¹¹³. Berat kazasının doğusunda Timuriçe ve Iskarapar, batısında Adriyatik denizi ve Semani (Semeni) iskelesi, güneyinde Tepedelen ve Viyose nehri, kuzeyinde ise İlbasan ve Draç sancakları bulunurdu. Vilayet merkezi olan Yanya'ya 36 saat mesafededir.

Berat kazasının nüfusu 68.011 kişiden ibaretti. Köy sayısı ise 218'di¹¹⁴. Kaza ahalisi Arnavut kavminin Toska kabilesine mensuptu. Kaza dâhilinde senelik doğum oranı ölüm oranına göre yüksektir. Berat kazası ve kasabası ahalisinin vücut ve bünyeleri diğer yerlere göre zayıftı. Mizaç bakımından asabi ve içe dönük bir yapıları vardı. Orta boylu olan ahalinin ortalama ömürleri ise 27 civarındaydı. Berat kasabasında humma çok yaygındı. Bataklık ve çamurlu arazisi nedeniyle neredeyse her mevsim görülen mutad bir hastalık halini almıştı. Özellikle sonbahar aylarında humma yaygın surette görülürken, en son salgında 20'den fazla kişinin sıtma olduğu anlaşılmıştı. Bunun dışında zatü'r-rie, diyare, zatü'l-cenb, afazi (konuşma kaybı), alaîm-i asabiye-i şedide, dizanteri, araz-ı mütebevvil-i demeviye (kan içmek), zatü'l-periton (karın zarı iltihabı) ve alaîm-i şedide-i mideviye (mide ağrısı/hastalığı) hastalıklarına rastlanırdı. Bu hastalıklar senenin farklı zamanlarında görülse de en yaygın surette sonbaharda ortaya çıkardı. Yaz mevsiminde il-el-i miaiyye (bağırsak hastalığı), humma-yı indifâiye, humma-yı naibe, humma-yı tifoidi ve dizanteri görülürdü. Kışın ise sonbaharda olduğu gibi zatü'r-rie, zatü'l-cenb ve resye-i mafsaliye yaygındı. İlkbaharda havanın değişmesiyle ansızın nezle hastalığı ortaya çıkardı. Yine havanın serinliği nedeniyle remed (göz ağrısı), humre, resye-i mafsaliye, alaîm-i asabiye, zatü'l-cenb, zatü'r-rie ve humma-yı indifâiye etkili olurdu.

Kasaba ahalisi fakir olmaları ve geçim sıkıntısı yaşamaları nedeniyle hastalık ortaya çıktığında etıbbaya müracaat etmekten kaçınıyordu. Ayrıca ahalinin içme suyu olarak kullandığı dereler çeşitli çöp ve pislikle doluydu. Bundan başka kasabanın coğrafi konumu ve mevki de yaşam koşullarını zorlaştırıyordu. Yine ahalinin birçoğunun kaderci anlayışla hastalandıklarında etıbbaya gitmek yerine hocalardan medet ummaları da ayrı bir sorundu. Sağlık koşulları ile beslenmeye dikkat edilmemesi ve hasta olan kimselerin duruma kayıtsız kalarak zamanında gerekli tedbirleri almamaları hastalıkların yayılmasının en önemli nedenleri arasındaydı. Özellikle sıtma hastalığı kasaba arazinin bataklık yapısından dolayı etkili oluyordu. Yerel surette başlayan bu hastalık gerekli tedbirler alınmadığı için salgın boyutuna ulaşıyordu. Hastalığın tedavisinde kullanılan kinin ilacını birkaç defa kullanmadan sıtmanın tedavisi mümkün olmuyordu. Bu nedenle zatü'r-rie ve zatü'l-cenb hastalıkları ile sıtma nöbeti birbirine karışıyordu. Sıtmanın mütebevvile-i safravî şeklindeki nöbetine yakalanan hastaların vücut renkleri tamamen kükürt gibi sararmakta, kanlı idrar çıkarmak suretiyle böbreklerinde dayanılmaz büyük acılara neden olmaktaydı. Büyük acı çeken hastaların vücutlarından bazen 50 gram bazen de daha fazla miktarda kanlı idrar çıkmakta, eğer zamanında kinin ile tedavi edilmezlerse hastalar 24 saat içinde ölmekteydi. Berat kazası diğer sancaktaki kazalara göre salgınların en çok etkilediği yer olmasının dışında Mustafa Ruhî'ye göre tedavi konusunda da o kadar inatçıydılar ki bu durum hastalığın etkisini artırıyordu.

Frengi illeti Berat'ta nadir görülürdü. Ancak Mezakiye nahiyesinin pek çok yerinde bu hastalığa maruz kalanların sayısı fazlaydı. Aynı şekilde verem hastalığının oranı düşüktü. Bunların dışında hasat-ı mesane, kalp, böbrek ve karaciğer hastalıkları zaman zaman ahalinin şikâyet ettiği sorunlar arasındaydı. Berat kazasında bir hastane yoktu. Kazada 3 eczane ve 4 tabip mevcuttu.

Berat kazasında kiraz, vişne, elma, armut, seftali, kayısı, erik, dut ve zeytin yetiştirirdi. Mahsulat olarak buğday, çavdar, arpa, mısır, üzüm, nohut, fasulye, bakla, keten, penbe, palamut, susam, soğan, sarımsak, bamya, patlıcan ve sebze türleri yaygındı. Yine bal, pekmez ve keten ağacından sarı boya üretimi vardı. Söğüt ve meşenin yaygın olduğu Berat'ta memurin-i mahsusaya ait 3.000 dönüm ve چراغ ormanı vasfında 7.000 dönüm olmak üzere iki büyük orman vardı. Bu ormanlarda kurt, ayı, tilki, sansar ve kuş türünden vahşi hayvanlar görülürdü.

¹¹² Ş. Sami, *age*, C. II, s. 1260.

¹¹³ Berat kazası/kasabası hakkında bkz. Mustafa Ruhî, *age*, s. 65-71.

¹¹⁴ Kazanın toplam nüfusu 68.011, erkek nüfus 34.568, kadın nüfusu ise 33.425 olarak verilmiştir. Ancak iki sayının toplamı ile verilen toplam nüfus arasında 18 kişilik fark vardır. Mustafa Ruhî, *age*, s. 65; Berat sancağının nüfusu için bkz. Karpat, *age*, s. 186-187; Ş. Sami, *age*, C.II, s. 1260.

Berat kazasında 5 göl ve bataklık alan vardı. Bunların büyüklükleri belli değildir. Iskarapar dağlarından doğup güneyden kuzeye doğru akan Berat kasabası dâhilindeki Osum(Ossum/Osun) nehri, Görice sancağındaki Malik gölü ile Mezakiye nahiyesinin kuzey doğusundaki Devol (Dovol) nehirleriyle birleşerek Semani nehri namını aldıktan sonra Semani iskelesinden Adriyatik'e dökülürdü¹¹⁵. Bu akarsular coşkun zamanlarında sahile yakın yerlerdeki arazilere büyük zarar verirdi. Yine bu akarsu yataklarında Berat kasabasına yakın yerlerde piringç üretimi yapılırdı.

Berat kazası dâhilinde koyun, keçi, sığır, hindi, tavuk, ördek, beygir, güvercin ve keklik beslenirdi. Mezakiye nahiyesinde beslenen ve yürüyüşüyle ünlü bir beygir türü vardı. Ahali özellikle koyunların süt, peynir, sadeyağ ve derilerinden istifade ederdi. Kaza genelinde hayvanlar arasında şarbon ve çiçek görölse de çok etkili değildi.

Berat kasabası ahalisi nehir suyundan içme suyu olarak faydalanıyordu. Bölgede birkaç yıl önce yaşanan deprem¹¹⁶ sırasında nehre yakın bir noktada ortaya çıkan su halkın içme suyu kaynaklarından bir diğeri idi. Kasabaya yakın bir noktada kükürt içeriğine sahip ve cilt hastalıklarına iyi geldiği düşünülen soğuk bir maden suyu kaynağı mevcuttu. Berat kazasında yaz mevsiminde sıcaklık 38 dereceye kadar çıkarken kışın ise 9-10 dereceye düşmekteydi. Senenin sıcaklık ortalaması ise 18-22 derece arasındadır. Kış mevsiminde sıcaklık sıfır derecenin altına nadir düşerdi. Mahalli tarzda kilim, kebe, keçe, bez, çuval, çorap, altın ve gümüşten bardak ve zarf, kadınlara mahsus süs eşyaları, gümüş kemer, bilezik, yüzük, küpe, toprak desti, bardak ve çömlek üretilirdi.

b-Avlonya kazası

Avlonya, Yanya vilayetinin Berat sancağında kaza merkezi bir kasabadır. Berat'ın 60 km güney batısında, Yanya'nın ise 130 km kuzey batısında olup Adriyatik denizine 20 dk mesafededir. Sahip olduğu iskelesi Arnavutluk'un en işlek ve ticarete malik bir noktasıdır¹¹⁷. Vilayetin kuzey batısında ve Toskalık kısmında yer alırdı. Denizden yüksekliği 6 metredir. Avlonya kazasının doğusunda Tepedelen, batısında Adriyatik denizi, kuzeyinde Berat ve güneyinde Kurveleş ve Adriyatik denizi yer alırdı. Sancak merkezi olan Berat'a 12 ve vilayet merkezi Yanya'ya ise 36 saat mesafededir¹¹⁸.

Kazanın ismi Fransızca ve Rum lisanında Avlona, İtalyanca Valona (Vlone) ve asıl Arnavutça'da Vlore (Volera) şeklindedir. Bu ismin Arnavutça "yüksek sıcaklık" yani "kaynar" manasındaki Valon/Vlone kelimesinden türetildiği düşünülmektedir. Bir başka rivayete göre de kazanın kuzey doğusundaki Apollonia¹¹⁹ antik kentine izafeten verilmiştir. Burası ilk zamanlarda Venediklilerin daha sonra da Berat sancağının Mezakiye taraflarında bağımsızlık sevdasına düşen Balahiyetlerin (Balşalar¹²⁰) hedefi haline gelmişti. Toskalık'ın büyük kısmı ile birlikte H.877/M.1472-1473 senesinde Fatih Sultan Mehmet devrinde Osmanlı idaresine geçti. Venedikliler bir süre sonra Avlonya'ya tekrar hakim olsalar da Kaptan-ı Derya Sinan Paşa'nın gayretiyle H.890/M.1485-1486'da bir kez daha Osmanlı hakimiyetine alındılar. Arnavutluk'un genelinde olduğu gibi Avlonya'da da kabileler arasında kan davası yaygındı.

Avlonya kazasının nüfusu 27.455 olup bunun 14.378'i erkek, 13.077'si ise kadındı. Hane sayısı 5.546, köy sayısı ise 71'di. Arnavutluk'un Toska kabilesine mensuptular. Senelik doğum oranı ölüm oranına göre yüksekti¹²¹. Kaza ahalisinin genel olarak sağlıkları yerindedir. Bünyeleri sağlam, mizaçları ise asabi ve içe dönüktür. Halk genellikle orta boylu olsa da uzun boylu kimselere de rastlanırdı. Ortalama yaşları 31-32 civarında olup köylerde 70 yaşına kadar yaşayan kimselere tesadüf edilirdi. Avlonya kasabasının tarım arazileri ve bataklık alanları mutad sayılan humma-yı naibeye kaynaklık teşkil ediyordu. Sıtmanın çeşitli şekilleri Berat kazasında olduğu burada da görülürdü. Hastalığın en yaygın olduğu mevsim ise sonbahardı. Mustafa Ruhî, bu kaza dâhilinde sıtma ile ilgili her şeyin Berat kazasıyla benzerlik teşkil ettiğini ifade ederek ayrıntıya girmemiştir. Kış mevsimine mahsus hastalıklar arasında nezle, zatü'r-rie, zatü'l-cenb, resye-i adaliye ve mafsaliye ve hunnak yaygındı. İlkbaharda havanın değişmesiyle enflüanze, resye-i mafsaliye ve adaliye, zatü'r-rie, humma-yı tifoidi, humma-yı indifâiye, humre ve hunnak ortaya çıkardı. Yaz mevsiminde mide ve miyaiye hastalıkları, dizanteri ve humma-yı

¹¹⁵ Ali Cevâd-Remzi, *Hulâsa-i Coğrafya-i Osmanî* (Sadeleştiren: Engin Sadık), SAMER, Kahramanmaraş 2021, s. 30.

¹¹⁶ Mustafa Ruhî'nin sözünü ettiği deprem muhtemelen 1894 İstanbul depremiydi. Çünkü İstanbul merkezli 10 Temmuz 1894'te meydana gelen deprem Yanya, Bükreş, Girit, Yunanistan, Konya ve Anadolu'nun büyük kısmında hissedilmişti. Hamiyet Sezer, "1894 İstanbul Depremi Hakkında Bir Rapor Üzerine İnceleme", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.18, Sayı: 29, Ankara 1996, s. 169-197.

¹¹⁷ Ş. Sami, *age*, C. I, s. 493.

¹¹⁸ Avlonya kazası hakkında bkz. Mustafa Ruhî, *age*, s. 71-77.

¹¹⁹ Apollonia kenti ilk önce İllirya'nın daha sonra da Roma'nın bir şehridir. Adriyatik'in doğusunda ve Vlore nehrinin sağ kıyısında yer alan antik kenttir. Antik ve modern Arnavutluk'un en iyi bilinen yerlerinden biridir. Uzun bir geçmişe sahip olan kentinin M.Ö. 588 yılında küçük bir grup olan Korintliler ve Corcyralılar halkı yaşadıkları yerden kaçarak buraya gelmişler ve kendilerini koruyan Tanrının onuruna bir yazıt dikmişlerdi. Sürgünlerin koruyucusu Apollon'a izafeten, kasabaya Apollonia adını vermiştir. Bkz. EldaOmari ve Paolo Bonini, "The Athena Domus at Apollonia (Albania): A Reassessment (Apollonia'daki (Arnavutluk) Athena Domus'u: Yeniden Değerlendirme)", *JMR / Uludağ University Journal of Mosaic Research*, Vol.9 (2016), s. 23-38.

¹²⁰ Sırp Kralı Stefan Dušan'ın Arnavutluk'u işgali (1343-1346) üzerine halk Yunanistan'a göçtü. 1355'te Dušan'ın hakimiyetinin çökmesi üzerine Slav, Arnavut veya Bizans asıllı olan mahalli feodal beyler Arnavutluk'un her tarafına dağıldılar. Bu beyler arasında kuzeyde Balşalar, merkezde Topyalar en güçlü grubu oluşturuyordu. Balşalar, Avlonya, Berat ve Kanina'da hakimiyet kurmuşlardı. Bilge, *agm*, s. 383-390.

¹²¹ Avlonya kazasının nüfus verileri için bkz. Karpaz, *age*, s. 186-187; Ş. Sami, *age*, C.I, s. 493-494.

naibe görülürken sonbaharda yine humma-yı naibe, nezle, hunnak, resye-i mafsaliye ve adaliye yaygındı. Difteri ve verem yok derecesinde iken difteriye zaman zaman rastlanırdı. Avlonya kasabasında hastane yoktu. Fakir ahalinin tedavileri ve ameliyatları vilayet merkezinde yapıldı. Kasabada 3 eczane ve 4 tabip vardı. Kasaba ahali günlük yaşantılarında sağlıklarına dikkat etmedikleri gibi yeme ve içmelerine de özen göstermezlerdi. Hristiyan ahali arasında alkollü içki kullanımı yaygındı. Ahali günlük tükettikleri ekmeği mısır unundan yaparken sütü de çok tüketirlerdi.

Avlonya kazasında dört mevsimin tüm özellikleri görünürdü. Yağmurlu havalar sonbahardaydı. En çok esen rüzgâr deniz rüzgârı olup, bunun etkisiyle kışın nezle yaygın görülürdü. Kazada yazın sıcaklık 35 dereceye kadar çıkarken kışın 8-10 dereceye kadar düşerdi. Senenin sıcaklık ortalaması ise 16-19 arasındadır.

Kazada zeytin, elma, dut, portakal, incir, erik, şeftali, badem, kiraz ve vişne ağaçları yaygındı. Bunun dışında ağaç türünden meşe ve söğüt vardı. Mahsulat olarak buğday, bakla, mısır, arpa, yulaf, çavdar, nar, karpuz, kavun, bamya, patlıcan, soğan, sarımsak ve üzüm yetişirdi. Zeytinyağı, sadeyağ, yapağı, zift ve hayvan derisinden istifade ederlerdi. Kazada miriye ait ve ahalinin kullanımı için tahsis edilmiş orman yoktu. Küçük çalılık alanlarda ise kurt, domuz, tilki, sansar, çakal, karaca ve bazı kuş türleri yaygındı.

Avlonya'da Koç (Kuç) dağından doğan ve Viyose nehrine dökülen Shushica nehri kaza arazisinin ortasından geçerken araziye suladığı gibi üzerine kurulmuş olan değirmenleri de çalıştırırdı. Ayrıca kazada çevresi 4.000 km ve derinliği bir metre kadar olan Narta gölü ile Paşalimanı denilen yerde çevresi 10 km ve derinliği 10 metreden ibaret suyu durgun Tokat gölü vardı. Tokat gölü Romalılar devrinde gemilerin ve donanmanın girişine imkân veren bir kanal vasıtasıyla denize bağlantılıydı. Romalılar burayı donanmaları için askeri üs olarak kullanırdı. Geçmişte bu gölün kenarında nüfusu 5-6.000 civarında olan son derece mamur Orikum (Orikon) kasabası varmış. Ancak zaman içinde kasaba tamamen sular altında kalmıştır. Kasabanın varlığına işaret eden ve sahilde Balo Kastroia (Arnavutça: Baza ushtarake) denilen bir tepecik üzerinde büyükçe bir binanın kalıntıları mevcuttur. Emlak-ı hümayuna ait çiftlikler müştemilatından Seniçe (Selenitza/Selaniçe) karyesinde zift madeni¹²² ve civarında katran gibi akan bir sıvı kaynağı mevcuttur. Zift madeninin bulunduğu bölgede daima duman görüldüğünden yer altında bir yanma olduğu tahmin edilse de volkan tarzı bir patlamaya tesadüf edilmemiştir. Ayrıca bu madenin civarında barut ve benzeri madenlerin varlığı bilinse de henüz içerikleri hakkında bir bilgi elde edilememiştir.

Avlonya kasabası ahalişi içme suyu olarak kasabaya bir buçuk saat mesafede bulunan bir dere suyundan istifade etmektedir. Bu su belediye ve kasaba ahalişi tarafından kasabaya getirilmiştir. Özellikle suyun kasabaya getirilmesi hususunda Avlonyalı Şerya Bey'in gayret ve himmeti herkesin takdirine şayan olmuştur. Ancak kasaba ahalişinin içme suyu hususunda oldukça zahmet çektikleri bilinmektedir. Kaza genelinde koyun, keçi, sığır ve beygir beslenirdi. Bunların süt, peynir, sadeyağ ve derisinden istifade eden halk yerli üretim tarzında kilim, kebe, çuval, çorap ve toprak desti imal ederdi.

c- Iskarapar Kazası

1891 senesinde Berat sancağına bağlı Iskarapar ve Timuriçe ayrı ayrı kazaydı. Bu tarihte vilayetten gönderilen yazıda Iskarapar ve Timuriçe'nin birleştirilerek Gosnička (Goşince/Gosine) adıyla yeni bir kaza teşkiline karar verildiği bildirilmişti. Ayrıca Fiyer karyesinin merkez olduğu Loşne nahiyesi kurulacaktı. Alınan 8 Ocak 1891 tarihli vilayet meclis kararı İstanbul'a bildirilmiştir. Dahiliye nezaretinin Mart 1891 yazısında kurulacak Gosnička kazası ve Loşne nahiyesinde görev yapacak memurların maaş ve masrafların hangi kalemden ödeneceğinin açık şekilde izahı istenmiştir¹²³. Alınan bu karar gereğince Iskarapar ve Timuriçe kazaları birleştirilerek Gosnička kazası kurulmuş ise de kaza merkezinin uygunsuzluğu ve bir takım zorluklar yaşanması üzerine 1895 senesinde vilayetçe yeni bir düzenlemeye gidildi. Özellikle 2 kazanın birleştirilmesi sonrası kaza merkezinin uygun olmaması nedeniyle seferberlik sırasında 106 köyün bir araya gelmesi mümkün olmuyordu. Bu sıkıntıyı gidermek için Haziran 1896'da Şura-yı Devlet kararıyla Gosnička kazasının lağv edilerek Iskarapar adıyla yeni bir kaza ve Çeriçe merkezli Timuriçe namıyla bir nahiye teşkiline karar verildi¹²⁴. Mustafa Ruhî'nin yazdığı eserinde idari bölünmede Loşne ve Gosnička yerine Iskarapar kazası yer almaktadır¹²⁵.

Loşne ve Gosnička'nın birleştirilmesiyle 1896 senesinde teşkil edilmiş olan Iskarapar kazası Yanya vilayetinin Berat sancağına tabiydi. Gosine (Gosnička), Arnavutluk'ta Karadağ hududuna yakın Kosova vilayetinin İpek sancağında İpek'in 30 km güney batısında, Yakova'nın 48 km kuzey batısında ve İşkodra'nın 65 km kuzey doğusunda kaza merkezi bir kasabadır. Gosine kazası Kosova vilayetinin kuzey batısında olup, güney batısında İşkodra vilayeti, güney doğusunda Manastır vilayetine bağlı Prizren sancağının Yakova kazasıyla, doğusunda İpek sancağı, kuzeyinde Brana kazası ve kuzey batısında Karadağ hududuyla çevrilidir¹²⁶. Kazanın

¹²²Toroshan Özdemir, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Avlonya'da Bitüm Üretimi", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C.25, Sayı:1, (2024), s. 66; Ali Tevfik, *age*, s. 92.

¹²³BOA. DH. MKT. 1823 / 25.

¹²⁴BOA. İ. DH. 1365 / 1.

¹²⁵Bkz. Mustafa Ruhî, *age*, s. 77-80.

¹²⁶Ş. Sami, *age*, C. V, s. 3306.

diğer bir parçası olan Loşne, Berat sancağında ve Berat'ın 27 km kuzey batısında ve bir tepenin eteğinde kaza merkezi olan bir karyedir. Kaza Fiyer nahiyesiyle beraber sancak ve vilayetin kuzey batısını teşkil ederdi. Bu kaza Mezaki/Mezakiye ovasının büyük kısmını kapsamaktadır¹²⁷. 1891 düzenlemesiyle önce Gosnička ve 1896 düzenlemesiyle Iskarapar'ın bir parçası haline gelen Timuriçe'nin kuzeyinde ve batısında Berat, güneyinde Iskarapar kazası, doğusunda ise Manastır vilayetinin Görice sancak ve kazasına mülhak Opar nahiyesi vardı. Meşhur Köprülü Mehmet Paşa bu kazaya mensuptu¹²⁸.

Mustafa Ruhî, Yanya vilayeti dâhilinde Berat sancağının bir parçası olan Iskarapar'ın H.835/M.1431-1432 senesinde Osmanlı idaresine geçtiğini ifade etmiştir. Geçmişte nahiye ve kaza olarak idari teşkilatlanmada yer almış olan Iskarapar namı kadimen mevcuttur. Rivayete göre Cenevizliler'den kalma bir kaleye nisbetle Iskarapar ismi verilmiştir. Mustafa Ruhî'nin tarifine göre Iskarapar kazasının doğusunda Görice sancağı, batısında Berat, kuzeyinde Timuriçe, güneyinse ise Premedi ve Tepedelen yer almaktadır.

Iskarapar kazası denizden tahminen 50-60 metre yüksekliğinde olup sancak merkezi Berat'a 8, vilayet merkezi Yanya'ya ise 22 saat mesafededir. Ahalisi genellikle çalışkandır. Özellikle kadınları son derece kuvvetli bir bünyeye sahip olup, kadınlarının erkeklerle mahsus işlere yardımcı olmalarıyla ünlü bir kazadır.

Kazanın nüfusu 19.274 olup bunun 9.180'i erkek ve 10.094'ü kadındır. Kadın nüfusunun az bir oranda fazla olduğu görülmektedir. Hane sayısı 3.589, köy sayısı ise 101'dir¹²⁹. Kaza genelinde doğum oranı ölüm oranından biraz fazladır. Kaza ahalisinin genel olarak sağlıklıları yerinde, bünyeleri kuvvetli, mizaçları asabi ve içe dönük, boyları uzun ve ortalama ömürleri ise 33'tür.

Iskarapar kazasında kar yağışı Kasım ayında başlar ve Mart ayına kadar devam ederdi. Kış mevsimi diğer mevsimlere göre daha belirgindi. Merkez kazayı teşkil eden kasaba iki dağ arasında kurulmuş olup havası son derece güzeldir. Senenin büyük kısmında yağmur yağardı. En yağışlı mevsimi ise sonbahardı. Poyrazın sert estiği ilkbahar ve kış mevsimlerinde nezle ve zatürre gibi hastalıklar sık görülürdü. Yazın sıcaklık 31 dereceye kadar çıkarken kışın 6-7 dereceye kadar düşmektedir. Kış aylarında zaman zaman sıcaklık eksi 2-3 dereceye kadar düşerdi. Senenin sıcaklık ortalaması ise 15-17 derece arasında değişmektedir.

Iskarapar'da çeşitli hastalıklar görülmektedir. Özellikle tek tük olarak humma-yı adı yaygındır. İlkbahar ve kış mevsiminde hunnak, zatü'l-cenb, enflüenza, humma-yı indifâi, adali ve mafsali resyelere rastlanırdı. Yaz mevsiminde ise mide, miaiyye, dizanteri, humma-yı adı ve humma-yı indifâi ortaya çıkardı. Frengi hastalığı oldukça yaygın olmasına rağmen verem ve difteri yok derecesindeydi. Kazada asabiyet, hazımsızlık, böbrek ve karaciğer hastalıklarına ise nadiren rastlanırdı. Hasat-ı mesane, saraca/seraca denilen bir tür verem ile nahrelere (boğaz hastalığı) de zaman zaman tesadüf edilirdi. Kaza ahalisinin etıbbaya karşı bir ünsiyeti yoktur. Bu nedenle hastalıkları bildikleri eski yöntemlerle tedavi ederlerdi. Ancak frengi gibi önemli bir hastalık ortaya çıktığında kaza dâhilinde hastane ve etıbba olmadığından en yakın kazanın birindeki etıbbaya müracaat etmeyi tercih ederlerdi. Kaza ahalisi içme suyu olarak çeşme ve dere suyundan istifade ederdi.

Kaza dâhilinde meyveli ve meyvesiz ağaçları azdır. Mahsulat olarak buğday, arpa, mısır, alef, üzüm, lahana, kabak ve çeşitli sebzeler yetiştirirdi. Miriye ait ormanlar yok ise de çalılık alanlarda geyik, tilki, sansar ve kurt gibi vahşi hayvanlar görülürdü. Ahali koyun, keçi ve sığır besleyip bunların süt, peynir, yapağı ve derilerinden istifade ederdi. Manastır vilayetinde bulunan Kolonya dağından doğan bir nehir doğudan batıya doğru Iskarapar'ın ortasından geçip Berat kazası üzerinden Adriyatik denizine dökülürdü. Iskarapar kazası ile Timuriçe hududu arasında ve Iskarapar'ın kuzeyinde bulunan Timur (Demir) dağında demir madeninin var olduğu tahmin edilmesine rağmen henüz madenin keşfi yapılmamıştır. Mahalli üretim olarak çorap, çarık, kaşık ve desti yapıları.

3.4-Preveze Sancağı ve Kazaları

a-Preveze Kazası/Kasabası

Preveze sancağı, vilayeti oluşturan 4 sancaktan birisi ve en küçüğüdür. Arnavutluk'un güney taraflarında ve Çamlık bölgesinin de güney kısmını teşkil ederdi. Preveze sancağının kuzeyinde Yanya sancağı, doğusunda Yunanistan, güneyinde Narda körfezi ve Preveze boğazı, batısında ve güney batısında ise Adriyatik (Yunan) denizi vardı¹³⁰. Preveze sancağı¹³¹, Preveze, Loros ve Margaliç kazalarıyla Parga-i Cimernik ve Fenar nahiyelerinden teşkil edilmiştir. Preveze kasabası sancak merkezi olmasının yanında doğal güzelliği ve denizle olan bağlantısı nedeniyle de son derece makbul bir şehirdi. Preveze kasabası kendi adıyla anılan körfez boğazının sahil tarafında ve Yanya'ya 90 km mesafedeydi. Kasabanın batısında Adriyatik denizi, doğusunda Narda ve Loros, kuzeyinde Loros ve Margaliç, güneyinde Preveze boğazı ve Adriyatik denizi yer almaktadır. Düz bir alanda kurulmuş olan

¹²⁷ Ş. Sami, *age*, C. VI, s. 4015.

¹²⁸ Ş. Sami, *age*, C. III, s. 1729.

¹²⁹ Iskarapar kazasının nüfus verileri için bkz. Karpat, *age*, s. 186-187; Ş. Sami, *age*, C. V, s. 3306.

¹³⁰ Ş. Sami, *age*, C. II, s. 1508.

¹³¹ Sancakla ilgili genel değerlendirmeler için bkz. Mustafa Ruhî, *age*, s. 80-89.

Preveze istilalara açıktı. Bu konumundan istifade eden Venedikliler H.1181/M.1767-1768 senelerinde Preveze'yi işgal ederek 5 yıl boyunca ellerinde tutmuşlardı. Mustafa Ruhî, Preveze'nin ekonomik ve sosyal gelişmesinin bu dönemde başladığını ve geçmiş zamana dair bilgilerin kısıtlı olduğunu ifade etmektedir. Kasaba yakınlarındaki Nikopolis (Nicopolis) antik kentinin olduğu noktadan karşısındaki Selhore körfezine kadar olan mesafe bir buçuk km genişliğinde bir boyun teşkil etmektedir. Kasabanın doğusundaki dağ silsilesi ile birlikte Preveze ve civarı yarımada şeklini almıştır. Mustafa Ruhî, bir geçmişte kazı ve hafriyat çalışmaları ile bu alanın kazılması ve ada haline getirilmesinin düşünüldüğünü ifade etmektedir.

Mustafa Ruhî'nin verdiği bilgiye göre Yedi Ada (Cezayir-i Seb'a) korsanları bu bölge denizlerinde ticaret gemilerine saldırmak suretiyle mallarını gasp ettikten sonra Preveze limanına çekilip, ele geçirdikleri ganimeti ve parayı burada paylaşırlardı. Burası korsanların üssü haline gelmişti. Dolayısıyla İtalyanca "gasp" manasına gelen "Pereze/Prendere" lafzından türetilen Preveze isminin bu maksatla bölgeye verildiğine dair rivayet vardır. Preveze bölgesi Narda'nın fethi ile birlikte Osmanlı idaresine geçmiştir. Ancak geçen zaman içinde Preveze kasabası ve civarı Ceneviz, Venedik ve Fransızların idaresinde kalmıştır. Napolyon Bonapart zamanında 1797 senesinde Fransa idaresine geçmiş olan Preveze, H.1214/M.1799 senesinde¹³² Tepedelenli Ali Paşa'nın gayretiyle bir kez daha Osmanlı idaresine alınmıştır.

Preveze'nin kuzeyinde 5 km mesafede Nikopolis antik kentinin harabeleri mevcuttur. Bu kentin kurucusu Roma imparatoru Octavius'tur. Rivayete göre Mısır hükümdarı Kleopatra'nın desteklediği Marcus Antonius ile Roma imparatoru Octavius arasında M.Ö. 30 senesinde yapılan deniz savaşını¹³³ Octavius kazanmış ve bu zaferin anısına Nikopolis şehri tesis edilmiştir. Antik kentin denize bakan tarafında 12 m yüksekliğinde ve 1.500 m uzunluğundaki sur duvarlarının kısmen eserin yazıldığı dönemde halen ayakta olduğu anlaşılmaktadır. Şehrin ve kalenin ilk kurulduğu dönemde nüfusunun 250.000 kişiden ibaret olduğu, buna işaret eden duvar ve diğer kalıntıların görüldüğü ifade edilmiştir. Hatta çevresi 6.400 m olan bir tiyatro binasıyla ahalinin kullanımına mahsus pek çok binanın mevcut olduğu kalıntılardan görülebilmektedir. Preveze kasabası H.576/M.1180 senesinde¹³⁴ Balkan kavimlerinden birisinin saldırısına uğramış ve bu saldırı kasabayı harabeye çevirmiştir. Loros nehrinin kaynağında bulunan Aya Yorgi mevki bu harabe kente 40 km mesafededir. Buradan Nikopolis kentine taş ve ağaçtan yapılmış bir kemer ve yol ile su getirildiğine dair izler bulunmaktadır. Yine şehrin güney tarafında kâgir bir binanın kalıntıları mevcut olup burası Kleopatra hamamı olarak bilinmektedir. Preveze'nin 5 saat uzaklığındaki Camarin karyesinin yakınında Arnavutların atası kabul edilen Palaziler'den (Pelasglar) kalma 4-5.000 senelik geçmişi olan Casopis şehrinin kalıntıları mevcuttur. Bu şehrin batısında kireçsiz ve büyük taşlardan yapılmış bir kale harabesi de görülmektedir. Mustafa Ruhî, bu harabenin yanında yaklaşık 6 m genişliğinde kâgir duvarlı, üstü açık ancak duvarları mavi renkli bir bina kalıntısının köylüler tarafından Şah Emir binası olarak tarif edildiğini ifade etmektedir.

Mustafa Ruhî'nin verdiği bilgiye göre Preveze kazasının nüfusu 10.060 olup bunun 5.556'sı erkek ve 4.504'i ise kadındır. Hane sayısı 3.606, köy sayısı ise 26 idi¹³⁵. Preveze sancağı Arnavutluk'un bir parçası olduğundan ahalinin çoğu Arnavutça konuşurdu. Senelik doğum oranı ölüm oranından fazla olduğundan nüfusu artış göstermektedir. Preveze sancağı ahalisinin bünyeleri kuvvetli ve mizaçları karışıktır. İnsanlar genellikle orta boylu ve ömürleri ise 31 civarındadır.

Preveze sancağının genelinde dört mevsimin tüm özellikleri görülüyordu. Özellikle Preveze kasabasının havası ve mevki son derece güzeldi. Her mevsim yağmurun yağdığı sancakta özellikle Ekim ayında yoğun şekilde yağmur yağmaktadır. Ayrıca Adriyatik üzerinden gelen maestro rüzgârı havaya bir serinlik ve letafet vermektedir. Kış mevsiminde esen poyraz ise göğüs hastalıklarının artmasına sebep olacak şekilde etkisini hissettirirdi. Preveze'de yaz sıcaklığı 32 dereceye kadar çıkmakta kışın ise 8-9 derece seviyesine kadar düşmekteydi. Senenin sıcaklık ortalaması ise 17-18 derece civarındaydı. Sıcaklığın sıfır derecenin altına düştüğü nadir görülürdü.

Preveze kasabasının ortasından geçip yağmur suları ile sürüklenen çöplerin denize ulaşmasını sağlayan hendek ve yine kasaba yakınlarındaki bataklık alan senenin her döneminde hastalıklara kaynaklık teşkil ederdi. Ayrıca bu hendek ve bataklık, kasabanın güzel ve hoş havasına ve mevkine zarar vermektedir. Bataklık ve çöplük alanlar nedeniyle hummanın farklı türleri görülürdü. Özellikle bazı zamanlarda hummanın oldukça hâbis ve kötü

¹³² Mustafa Ruhî eserinde H.1214/M.1797 senesinde Preveze'nin tekrar Osmanlı idaresine geçtiğini belirtmiştir. Ancak tarih 1797 değil 1799 olmalıdır. Mustafa Ruhî, *age*, s. 82.

¹³³ MÖ. 36 yılında Marcus Antonius, Kleopatra ile evlenmiştir. Onun evlendikten sonra İskenderiye'de yaşaması İmparator Octavius ile savaşmasına neden olmuştur. Çünkü MÖ. 32-31 yılları arasında Marcus Antonius, Octavius'un kız kardeşi Octavian'ı boşadığını Roma'ya bildirdiği gibi Roma'ya bağlılığının da sona erdiğini ilan etmiştir. MÖ. 2 Eylül 31'de Agrippa komutasındaki Roma filosu ile Marcus Antonius ve Kleopatra'nın filosu Yunanistan'ın batı kıyılarındaki Actium Körfezinde karşılaştılar. Savaşı Octavius'un filosu kazanmış ve Mısır'ı ele geçirmiştir. Erdoğan Gürbüz ve Ümrân Ozan Karahan, "Kleopatra'nın Roma ile Olan İlişkileri ve Actium Savaşı", *The Journal of Academic Social Science*, Yıl:7, Sayı: 98, (Kasım 2019), s. 265-276.

¹³⁴ Mustafa Ruhî eserinde H.596/M.1180 senesinde Preveze'nin saldırıya uğradığını beyan etmiştir. Ancak tarih eğer miladi 1180 ise H.596 değil H.576 olmalıdır. Mustafa Ruhî, *age*, s. 82.

¹³⁵ Preveze kazasının nüfus verileri için bkz. Karpat, *age*, s. 186-187; Ş. Sami, *age*, C. II, s. 1508-1509; İlber Ortaylı, "Yanya Vilayetine Limanı Olarak 19. Asrın İkinci Yarısında Preveze", *Belleten*, C.62, Sayı:233,(Nisan 1998), s. 138.

türleri nedeniyle ciddi oranda telefata rastlanırdı. Hatta humma daimi bir şekil aldığından kinin tedavisinin etkisi görülüyordu. Aynı zamanda ortaya çıkan yerel hastalıklar humma ile birlikte hastaların durumlarının daha da ağırlaşmasına neden olarak bir nevi salgın boyutunu alırdı. Hummanın dışında mevsimsel hastalıklar görülürdü. Kış mevsiminde nezle, zatü'r-rie, iltihabat-ı kasabat, zatü'l-cenb, adali ve mafsali resyeler, humma-yı tifoidi, hunnak ve difteriye rastlanırdı. İlkbaharda mevsiminde de hemen hemen aynı hastalıklar görülmesine rağmen etkisi daha azdı. Ancak bunlara ilaveten ilkbaharda kızıl ve kızamık ile çiçek hastalıklarına rastlanırdı. Yaz mevsimine mahsus hastalıklar ise difteri, dizanteri, humma-yı naibe, humma-yı indifâiye, mide ve miyaiyye idi. Sonbaharda da yine difteri, hunnak, iltihabat-ı kasabat ve humma-yı indifâiye yaygındı. Preveze kazasının genelinde görülen mevsimsel hastalıkların dışında zaman zaman tek tük şekilde görülen hastalıklar ise resye-i mafsaliye, asabiyet, usret-i hazm (hazımsızlık), ihtikan, iltihab-ı kebed, iltihab-ı kilye, basit da-bür'ad, kalp hastalıkları, iltihab-ı periton, alaîm-i verekiyye (kalça), fakrû'd-dem, tuhme-i mideviye, frengi, rem, nahre, iltihab-ı tabaka-i mültehim (göz hastalığı), emraz-ı ayniye, ihtikan-ı dimağ (akıl-zihin) ve felçten ibarettir. Ayrıca bazı senelerde difteri, dizanteri ve humma-yı tifoidinin etkisi fazlasıyla görülürdü. Bu hastalıkların en başlıca sebebi kasabada ahalinin içmesine uygun kaynak suyunun olmaması ve genellikle kuyu suyunun kullanılmasıdır. Kasaba ahalisi fakir olduğundan inşa ettikleri su kuyuları sağlık şartlarına uygun değildi. Bu kuyuların çoğunluğu abdesthanelere yakın olduğundan suları sızıntı suretiyle kuyu sularına karışmaktaydı. Yapılan incelemelerde hastalıkların yoğun şekilde görülmesinin sebebinin sağlıksız kuyu sularından kaynaklandığı tespit edilince gerekli tedbirlerin alınması hususu mahalli belediyelere ve yetkililere bildirilmiştir. Mustafa Ruhî, kasabanın ortasındaki hendek ve çöplerin salgın hastalıkların zaman zaman oldukça fazla telefata sebep olduğunu ifade ettikten sonra Preveze gibi hoş ve güzel bir kasabada bir an önce ciddi tedbirlerin alınmasını tavsiye etmiştir. Preveze'de kale içinde askeri hastane vardı. Bunun dışında ahalinin hizmetine sunulmuş bir başka sağlık kuruluşu mevcut değildi. Kasabada 3 eczane ile mülki ve askeri karantina tabibi olarak 6 doktor vardı.

Preveze mevki itibarıyla deniz kenarında olup, kasabada 170.000 civarında zeytin ağacı vardır. Bunun yanında üzüm ve asma kütükleri ile limon, portakal ve çeşitli meyve ağaçları kasabaya ayrı bir güzellik katmaktadır. Preveze'de nehir ve dikkati çeken bir göl yoktur. Kasabanın 12 km kuzeyinde 5 km uzunluğunda, 2 km genişliğinde Lamari namında bir su yolu vardı. Suyolunun doğusunda Loros nehri bataklığı, güneyinde Nikopolis ve Filambora (Filippiadas) tepeleri, batısında Kınalı ve Camarin dağları, kuzeyinde ise Loros ve Kanice köyleri bulunuyordu.

Preveze'nin sahilinde ve boğaz sularında çeşitli balıklar ve sünger avlanırdı. Şahıslara ait küçük ormanlar ile miriye ait ormanlık alanlarda kurt, tilki, çakal, sansar ve karaca gibi vahşi hayvanlar görülürdü. Mahsulat olarak üzüm, buğday, çavdar, arpa, mısır, soğan, yulaf, palamut, bakla, sarımsak, nohut, zeytin ve çeşitli sebze türleri yetiştirirdi. Ayrıca portakal, limon, zeytinyağı, peynir, sadeyağ, kitre ve balık yumurtası ahalinin istifade ettikleri diğer ürünlerdi. Hayvan olarak koyun, keçi, sığır ve beygir beslenir ve bunların deri, süt, peynir, yapağı ve sadeyağından gelir ederlerdi. Kasaba ahalisinin beslenme şekilleri çok sağlıklı değildi. Özellikle Yunanistan tarafından getirilen şarap kasaba ahalisi tarafından en çok tercih edilen içecekti. Preveze kasabasında mahalli üretim olarak kilim, ihram, bez, çorap, çuval, kebe, kanape, sandalye, koltuk, altın ve gümüşten çeşitli süs eşyaları üretilirdi¹³⁶.

Preveze'de ahalî kaynak suyu olmadığından genellikle kuyu suyu tüketirdi. Ancak kuyuların yeterince temiz ve sağlıklı olmaması nedeniyle difteri ve dizanteri hastalıkları görülürdü. Hatta geçmişte dizanteriden kaynaklı ölümlere rastlanmıştır. Aslında kasabaya yakın bir noktada Mülazım çeşmesi namında ve yine kasabaya yarım saat uzaklıkta bir başka su kaynağı mevcut ise de her ikisi de çok azdı. Bu iki su kaynağı esasında servet sahibi ve zenginler tarafından tüketilen son derece temiz ve berrak bir özelliğe sahipti. Ancak onların bile günlük ihtiyaçlarını karşılamaktan uzaktı. Kasaba dâhilindeki hamam suyunun içeriğinde kükürt ve diğer bazı maddeler ile canlı organizmalar bulunduğundan bu da içmeye uygun değildi. Bu suların temiz ve içmeye uygun olmaması nedeniyle sık sık difteri, dizanteri ve humma salgınları görülürdü. Mustafa Ruhî, Preveze kasabası ahalisinin sağlıklı bir hayat sürmesi ve salgınların önlenmesi için başka bir mahalden su getirilmesinin elzem olduğunu belirtmiştir.

b- Loros Kazası

Arnavutluk'un güney kısmında Yanya vilayetinin Preveze sancağına bağlı ve Preveze'nin 30 km kuzeyinde kaza merkezi bir kasabadır. Kasaba, Loros nehrine dökülen küçük bir çayın kenarında ve düz bir ovada kurulmuştur. Burası Narda'nın 1897 harbi sonrası Yunanistan'a verilmesinden sonra o bölgeden gelen muhacirlerin iskânı amacıyla teşkil edilmiştir¹³⁷. Loros kazası Preveze sancağının doğusunda olup kuzeyinde Yanya sancağı, doğusunda Yunanistan, batısında Aydonat ve Margaliç, güneyinde ise Preveze kazası vardır¹³⁸. Loros kazası, sancak merkezi Preveze'ye 7, vilayet merkezi Yanya'ya ise 12 saat mesafededir. Bu eserin kaleme

¹³⁶Preveze bölgesinin 1883 yılında limandan ihraç edilen ticari emtiası için bkz. Ortaylı, *agm*, s. 141.

¹³⁷ Erken, "Yanya Vilayeti Bir Muhacir Kasabası: Loros", s. 557-571

¹³⁸ Ş. Sami, *age*, C. VI, s. 4013; Loros ile ilgili bkz. Mustafa Ruhî, *age*, s. 89-99.

alındığı tarihte Ova, Laka, Kervansaray ve Cimernik nahiyelerinden oluşuyordu. Loros'un denizden yüksekliği 300 m olup tarihi geçmişine dair malumat yoktur.

Loros'un nüfusu 13.644 kişi olup 7.137'si erkek, 6.506'sı ise kadındır. Hane sayısı 3.870, köy sayısı ise 68'dir. Senelik doğum oranı ölüm oranından yüksektir¹³⁹. Halk genel olarak orta boylu olup ortalama ömürleri 29-30 civarındadır. Loros kasabası ile Ova nahiyesi arazisinin bataklık olması sebebiyle buradaki halkın sağlığı kötü durumdadır. Fakat kazanın diğer yerlerinde yaşayan halkın sağlığı iyi durumda olup asabi ve içe dönük bir mizaca sahiptiler. Loros ve civarında dört mevsimin tüm özellikleri görülürdü. Ancak yaz aylarında sıcaklık ve hararet yüksektir. Güneyden esen rüzgâr bataklık alanlardan kasabaya doğru bir hava akımına neden olduğu gibi akşam ve sabahları da havaya serinlik verdiğinden halkın bundan korunması gereklidir. Yağmur her mevsim görülse de asıl yağışlı dönem sonbahardır. Bu dönemde oldukça yoğun yağmur geçişleri olurdu. Yaz sıcaklığı 36 dereceye kadar çıkar, kışın ise 9 dereceye kadar düşerdi. Sıcaklık ortalaması ise 16-20 derece arasında değişirdi. Sıcaklık gece gündüz sarasında 5 derece, sabah ile akşam arasında ise 2-3 derece değişirdi.

Loros ve Ova bölgesinin büyük kısmının bataklık olması nedeniyle halk arasında salgın hastalıklar mutad ve daimi surette kendini gösteriyordu. Özellikle ağustos ayından kasım ayının sonlarına kadar bataklığın etkisiyle hummanın en kötü türleri etkili oluyordu. Humma tedavisinde kinin kullanılırdı. Ancak bataklık nedeniyle tedavi yetersiz geldiği için hastalara birkaç defa yüksek oranda kinin verilmesi gerekiyordu. Hatta kinin yanında değişik ilaçların kullanılması zorunluluk haline gelmişti. Hastaların ilk zamanlarda tedaviyi reddetmeleri veya tabibe müracaatta geç kalmaları sıtmanın şiddetini artırıyordu. Yine hastaların tedavilerini yarım bırakmaları tekrarlayan ve birbirine karışan yeni hastalıkların zuhuru neden oluyordu. Mustafa Ruhî'ye göre bölgenin bataklık olması ve hastaların tedavilerini yarım bırakmaları hastalığın daimi bir suret almasının başlıca nedeniydi. Ona göre sıtmanın ortaya çıkmasından hemen sonra kinin tedavisinin yanında hastaların bir an önce havası daha güzel ve yaşanabilir bir mahalle gitmeleri zorunludur. Yoksa sıtma hastalığı daimi bir suret alacak ve hastalar ömür boyu bunun acısını çekmek zorunda kalacaktır. Eğer hastalar zamanında tedavi olmazsa ölüm oranı artacak, halk arasında fakrî'd-dem (kan eksikliği-anemi-kansızlık) hastalığı yayılacağı gibi insanların vücut direnci düşecektir. Mustafa Ruhî'ye göre Loros'a yerleşmek ve yaşamak için gelen yerli ve yabancı insanlara bölgenin havasının uygun olmadığının izah edilmesi zorunludur.

Mustafa Ruhî, Yunanistan hududunda bulunan ve askerlerin toplu halde bulunduğu Loros mevkindeki birliklerde sıtmanın yaygın olmamasının nedenini sağlık usullerinin yeterli derecede uygulanmasıyla açıklamaktadır. Hatta buraya gelmesinin asıl nedeninin Yunan savaşı sırasında ortaya çıkan salgına karşı tedbir almak olduğuna vurgu yapmıştır. Bundan sonra Loros mevkindeki askeri birliklerde salgınların yaşanmaması için tavsiyelerinin mahalli idareciler ve askeri yetkililerce dikkate alınması gerektiğini ifade etmiştir.

Mustafa Ruhî'nin, Loros mevkinde salgınların önlenmesine yönelik ilk tavsiyesi Ova boyunca akan ve bataklıkların kaynağı olan durgun suların Loros nehrine akıtılmasıdır. Bu tedbirin son derece basit ve zahmetsiz bir iş olduğunu belirtmektedir. Bu tedbirin alınması halinde Loros mevkinde salgın hastalıklardan iz kalmayacaktır. Bataklıkların kurutulması ve derelerin ıslahı için mahalli belediyenin gelirleri yeterlidir. Bu faaliyeti gerçekleştirmek hususunda mahalli idare yetersiz kalır ve bataklıklar ıslah edilmese o bölgede bulunan askeri birliklerde acilen bir takım tedbirlerin alınması gereklidir. Çünkü askeri birliklerin konakladığı binalar ve kışlalar bataklık alanlara çok yakın inşa edilmiştir. Özellikle sonbaharda sıtma çok şiddetli şekilde ortaya çıktığından Mustafa Ruhî alınması gereken tedbirleri şu şekilde ifade etmiştir:

-Askeri birlikler şubat ayından temmuz ayının sonuna kadar üç ayda bir; temmuzdan şubat ayına kadar ise iki ayda bir hastalığı olmadığı bölgelerdeki birlikler ile yer değiştirmelidir.

-Loros kasabasının havası yaşamaya uygun ancak yaz aylarında sıcaklık yüksektir. Bu nedenle Nisan ayının başlarından Ekim ayının sonuna kadar kasaba içinde ve dışında askeri birlik bulundurulmamalıdır. Loros kasabasının hemen karşısında yüksekçe ve bataklık alanlara oldukça uzak Garibova bölgesine çadırlar konuşlandırılarak askeri birlikler buraya nakledilmelidir. Hatta Kasım ayının başlarından Mart ayının sonuna kadar hava soğuyacağından askerler kısmen buradaki çadırlarda kısmen de kışlalarda nöbet usulüyle konaklatılmalıdır. Böylelikle 5 aylık süre bu şekilde geçirilecek ve askerler arasında salgın en az düzeye inecektir.

-Loros kasabasında içmeye uygun su olmadığı gibi nehirden kasabaya getirilen su da içmeye uygun değildir. Bu nedenle askerlerin kullanımı için kasabaya 20 dk mesafede bulunan değirmen suyu getirilerek içme suyu olarak kullanılmalıdır.

-Loros kasabasının Ova tarafında asker bulundurmak zorunludur. Bu nedenle buradaki bölükler 15 günde bir değiştirilmelidir. Ayrıca yaz aylarında Loros bölgesinde meyve boldur. Fakat askerlerin bu kadar bol ve çeşitli meyveleri uygun olmayan koşullarda yemeleri engellenmelidir. Bunun yerine yemeklerden sonra kontrollü şekilde

¹³⁹Loros'un kazasının nüfusu için bkz. Karpat, *age*, s. 186-187; Ş. Sami, *age*, C. VI, s. 4013.

ve zamanına göre askerlere meyve verilmeli, yine o bölgede bulunan birliklerin yiyeceklerine son derece özen gösterilmelidir.

Loros kasabasında sıtmanın dışında zaman zaman başka hastalıklarda görülmektedir. Bunlar arasında kışın zatü'r-rie, iltihabat-ı kasabat, zatü'l-cenb, enflüanza ve çeşitli resyeler yaygındır. İlkbaharda ise bunların dışında humma-yı tifoidi ve humma-yı indifâie görüldü. Yazın mide ve bağırsak hastalıkları olarak diyare ve dizanteri ile humma-yı naibe yaygındır. Sonbaharda yaz hastalıklarına ilave olarak ilhitab-ı kilye, usret-i hazm-ı mideviye, emraz-ı kalbiye, ihtikan-ı kebed, asabiyet, fakrû'd-dem, resyeler, iltihab-ı lenfaviye, rem, nahre, humre ve ekzama görüldü. Verem hastalığı ise kazada yok derecesindeydi.

Mustafa Ruhî, Loros kazasında en dikkat çeken hastalığın frengi olduğunu ifade ediyor. Çünkü frengi hastalığı kazanın %10'da etkili olmuştur. Yerel idare frenginin yayılmasını önlemek ve hastaların tedavisi için gerekli tedbirleri almış ise de yeterli gelmemiştir. Bu nedenle Mustafa Ruhî duruma devletin el atması gerektiğini ifade etmiştir. Sağlık sorunlarının yoğun olarak yaşandığı kasabada ahaliye tahsis edilmiş bir hastane yoktu. Kasabada bir eczane ve 2 tabip vardı.

Loros kazasında portakal, limon, kiraz, fındık, vişne, armut, şeftali, incir, ayva ve zeytin yetiştirilirdi. Meyvesiz ağaç olarak söğüt, meşe ve çeşitli ağaç türleri mevcuttur. Mahsulat olarak buğday, yulaf, arpa, mısır, nohut, fasulye, pirinç, darı, palamut ve çeşitli sebze türleri vardı. Kaza dâhilinde miriye ait orman yoktur. Ancak küçük çalılık alanlarda kurt, tilki, sansar, çakal, karaca, tavşan ve bazı kuş türleri mevcuttu. Evcil hayvan olarak kaz, camus, hindi, ördek, koyun, keçi, sığır ve beygir beslenirdi¹⁴⁰. Ahali koyunların yağı, derisi ve yapağısından faydalanırdı. Mahalli üretim olarak kebe, çorap, kilim, keçe, kadınlara mahsus süs eşyaları vardı.

Loros kasabasının 5-10 dakika uzaklığındaki bir noktadan kuzeyden güneye doğru cereyan ederek Selhora körfezine dökülen Loros nehrinin derinliği 15-20 kademdir¹⁴¹. Burasının temizlenmesi halinde Loros'a kadar gemilerin geçişine müsait hale geleceğini ifade eden Mustafa Ruhî, hali hazırda büyük kayıkların işlediğini belirtmiştir. Bu nehrin dışında hiçbir nehir ve denize dökülmeyen Zir (Ziros) ve Mavri adında ufak göller vardır. Laka deresi Mavri gölüne dökülürdü. Vase adlı dere ise Loros nehriyle birleşerek Boka/Buka denilen mahalde Osmanlı ve Yunanistan sınırındaki Arahatos (Arahtos/Nareda) deresiyle birlikte Narda körfezi taraflarında denize dökülürdü.

c-Margaliç (Margliç/Margılıç/Margariti) Kazası

Margaliç, Yanya vilayetinin Preveze sancağında ve Preveze'nin 50 km kuzey batısında olup sahile uzaklığı ise 10 kilometredir. Margaliç kasabası aynı zamanda kaza merkezidir. Kazanın Parga ve Fenar adında 2 nahiyesi vardı¹⁴². Margaliç kazasının doğusunda Aydonat, batısında Adriyatik denizi, kuzeyinde Filat ve Aydonat ve güneyinde yine Adriyatik denizi bulunurdu. Margaliç, sancak merkezi Preveze'ye ve vilayet merkezi Yanya'ya 15'şer saat mesafededir. Margaliç'in kuzeyinde Bojor ve güneyinde Pogorat adında ve denizden 800 m yükseklikte iki dağ vardır. Mustafa Ruhî, kazanın isminin kökeni, anlamı ve niçin verildiğine dair herhangi bir tarihi bilginin veya rivayetin olmadığını ifade etmiştir¹⁴³.

Margaliç ahalişi Arnavut kavmine ve Çamlık kabilesine mensuptur. Kasaba ahalisinin tamamı, kaza ahalisinin ise büyük kısmı Müslümandır. Kazanın genel nüfusu 23.955 kişidir. Bunun 12.576'sı erkek, 11.379'u ise kadındır. Kaza genelinde hane sayısı 5.224, köy sayısı 71'dir. Doğum oranı ölüm oranına göre yüksektir. Ahalinin ortalama yaşı ise 31-32 civarındadır¹⁴⁴. Kaza ahalisinin sağlık durumları beklenen düzeyde iyi değildir. Ancak özellikle köy ahalişi arasında güçlü, kuvvetli, bünyeleri sağlam ve fidan gibi uzun boylu kimselere rastlamak mümkündür. Kaza ahalişi asabi ve içe dönük bir mizaca sahiptir. Arnavutluk'un genelinde olduğu gibi Margaliç kazasında yaşayan ahali arasında da kan davası mevcuttu.

Margaliç kazasında dört mevsimin tüm özellikleri görülmekle beraber yaz sıcakları kış soğuklarına göre daha belirgindir. En çok yağış sonbaharda görüldü. Özellikle yağmurlu havalar yoğundu. Kuzeyden ve güneyden esen rüzgâr havayı serinletir, kışın nezlenin sonbaharda ise humma-yı naibenin etkin olmasına sebebiyet verirdi.

Margaliç kasabasında 2 kale vardır. Bunlardan birisinin tarihi ve kim tarafından inşa edildiği bilinmemektedir ve sadece harabesi mevcuttur. Diğerinin ise tahminen Tepedelenli Ali Paşa'nın valiliği esnasında inşa edildiği rivayet edilmektedir. Bunların dışında kaza dâhilinde Parga kasabası ile Galiki, Koç, Grada ve Kastroia köylerinde de kale harabeleri mevcuttur. Kaza genelinde 8 adet kale ve kale kalıntısı vardır. Bunlardan

¹⁴⁰Loros kazasına bağlı Bodgora/Podgora çiftliğinde Eylül 1893'de hayvan hastalığı görülmüştü. Preveze mutasarrıflığı çiftlikte dört günde 7 beygir ve 3 öküzün telef olduğunu, bir at ile beygirin kötü durumda olduğunu bildirmişti. Bunun üzerine Yanya vilayetinin Baytar Müfettişliği gerekli tedbirleri almak üzere incelemelerde bulunmuştur. Yapılan tahkikat sonucunda 18 Eylül 1893 tarihinde vilayet baytar müfettişliği hastalığın yayılmadığını ve son 11 gün içinde herhangi bir hayvan telefinin olmadığını tespit etmiştir. *BOA. DH. MKT. 135 / 47*.

¹⁴¹Yardanın üçte biri kadar olan 30,48 santim veya 12 parmağa eşit İngiliz uzunluk ölçüsü, ayak. Ayverdi, *age*, s. 599.

¹⁴²Ş. Sami, *age*, C. VI, s. 4095.

¹⁴³Margaliç kazası hakkında bkz. Mustafa Ruhî, *age*, s. 99-102.

¹⁴⁴Margaliç kazasının nüfusu için bkz. Karpat, *age*, s. 186-187; Ş. Sami, *age*, C. VI, s. 4095.

Fenar nahiyesinin Galiki köyündeki kalenin Tepedelenli Ali Paşa tarafından yenilendiği ve tamir ettirildiği bilinmektedir. Parga'daki kale ise 2 sarnıçlı olup Ortaçağ derebeylerinden kalmıştır.

Margaliç kazası genelinde mutad görülen hastalık humma-yı naibedir. Bu hastalık senenin farklı dönemlerinde tek tük ortaya çıksa da asıl sonbaharda etkili oluyordu. Kazanın havasının uygun olması nedeniyle kinin tedavisi kısa zamanda sonuç veriyordu. Kış mevsiminde zatü'r-rie, iltihabat-ı kasabat, adi ve basit hunnak, zatü'l-cenb ve enflüanza görüldü. Bu hastalıklara ilaveten ilkbaharda humma-yı indifâiye, humre ve tabaka-i mültehimeye rastlanırdı. Yazın diyare ve dizanteri, sonbaharda ise humma-yı indifâiye, humma-yı tifoidi ve sadriyye-i emraz-ı iltihabiye ortaya çıkardı. Mevsimsel hastalıkların dışında resye-i mafsaliye ve adaliye, emraz-ı kalbiye, emraz-ı külliyye (içki-alkol), usret-i hazm, em'a (bağırsak) iltihabı, hasat-ı mesane, rem, nahre, kurşun yarası, fakrû'd-dem, iltihab-ı guddeat-ı lenfaviye (cilt hastalığı), ihtinak-ı rahm, asabiyet, verem ve frengi hastalıkları görüldü. Margaliç'te bir hastane binası olmamasına rağmen 3 tabip ve 3 eczane vardı.

Margaliç kazasında meyveli ve meyvesiz ağaç çeşitleri bulunurdu. Bunlar arasında Parga civarında portakal, limon, Yahudi kitresi¹⁴⁵ ve zeytin yaygındı. Mahsulat olarak mısır, buğday, arpa, yulaf, pirinç, keten, üzüm, palamut, zeytin ve çeşitli sebzeler yetişirdi. Ayrıca bal, zeytinyağı ve yapağıdan istifade ederlerdi. Hayvan olarak kısırak, ester, merkep, beygir, öküz, koyun ve keçi beslerlerdi. Ayrıca arıcılık yapılırdı. Kakosi (Kakosol) dağlarından doğan ve kuzeyden güneye doğru akan nehir üzerinde kayık işletilirdi. Bu nehir, Filat kazası sınırında olup doğudan batıya doğru akan Kalama nehriyle birlikte Adriyatik denizine dökülürdü.

SONUÇ

Mustafa Ruhî, aslen Yanya vilayetinin Ergiri kazasına mensup bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmişti. Ergirili Bodo-zâde Mustafa Ruhî diye nam yapmış bir tıp doktoruydu. Çocukluğundan itibaren okuduğu sıbyan ve rüştiye mekteplerini başarıyla bitirdikten sonra İstanbul'a gelerek Tıp mektebine girdi. Tıp mektebinde eğitim görürken kimya öğretmenliği yapmış ve 1885 senesinde tıp doktoru olarak mezun olmuştu. Mezuniyetinden sonraki ilk görev yeri kendi memleketine yakın Berat sancağının belediye tabipliği idi. Burada uzun yıllar kalan Mustafa Ruhî, Yanya vilayeti sıhhiye müfettişliğine tayin olduğu gibi İstanbul'a gelerek bakteriyoloji eğitimi ve daülkelp/kuduz hastalığı üzerine çalışmalarda bulundu. Yanya'daki görevi sırasında hakkındaki yolsuzluk yaptığı ve idari işlere müdahale ettiği gerekçesiyle mahkemede yargılansa da suçsuz bulundu. Buradan önce 1907 senesinde Ankara vilayeti sıhhiye müfettişliğine tayin edildi. Bu görevde iken 1909 senesinde ilave bir memuriyet olarak Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye azalığına daha sonra da Tıp Fakültesi Heyet-i İdaresi Müdürlüğü'ne getirildi. Mustafa Ruhî, 1911 senesinde Tıp Fakültesi Müdürlüğü'nden azledildi. Fakat Tıp mektebinde ders vermeye devam etti. Hem Yanya'daki görevi sırasında hem de diğer memuriyetlerindeki başarıları ve sağlık alanındaki çalışmaları nedeniyle çeşitli nişan ve rütbelere layık görüldü. Bunlar arasında İtalyan Kuron Ditali nişanı, Yunan muharebesi ve Hamidiye Hicaz Demiryolu madalyaları en önemlileridir. Üç eser kaleme aldığı ileri sürülen Mustafa Ruhî'nin "Yanya Vilayeti İçin Coğrafya-yı Tıbbi" adlı eseri Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 1901 senesinde kutlanan 25. yılına armağan olarak hazırlanmıştır.

Bu eserinde öncelikle Yanya vilayeti hakkında sonra da sancaklar ve kazalara dair tarihi ve coğrafi bilgiler vermektedir. Yerleşim yerlerinin hangi uygarlıkların veya siyasi yapıların idaresi altında kaldığı, şehir-kent isimlerinin manası ve tarihi süreçteki yeri, kentlerin kurucuları, bölgelerdeki dağ, nehir, akarsu ve limanlara dair bilgiler nakletmiştir. Ayrıca kazaların kadın ve erkek nüfusları, insanların ortalama ömürleri, kazalarda doğum ölüm oranları gibi nüfus verilerinin yanında sağlık hizmetleri ve görülen yaygın hastalıklara dair bilgileri aktarmıştır. Her bir kazanın mevsimsel özellikleri ile sıcaklık ortalamaları, orman örtüsü, evcil ve vahşi hayvan varlığı, halkın zirai ve sanayi üretimleri ile içme suyu kaynakları hakkında bilgiler sunmuştur. Belki de verdiği bilgiler arasında en kıymetli olanları sağlık alanındaydı. Halk arasında yaygın olarak görülen sıtma, tifo, difteri, frengi, zatürre, nezle ve grip, boğaz ağrısı-bademcik, kalp ve göğüs hastalıkları, kansızlık, mide, bağırsak, böbrek, karaciğer, mesane, çiçek, kızamık ve göz hastalıklarıyla ishal ve dizanteriye dair önemli bilgilere yer vermiştir. Bunların tedavi yöntemleri ve alınması gerekli tedbirleri ifade etmiştir. Mesela Loros kazasının kurulduğu bölgenin bataklık olması nedeniyle özellikle buradaki askerler arasında sürekli salgın hastalıklar görülmüyordu. Mustafa Ruhî, Loros ve civarındaki askeri birliklerin kısa aralıklarla yerlerinin değiştirilmesini, kaldıkları çadır ve kışlaların temizliği ile askerin yiyecek içeceğine dikkat edilerek iyi beslenmelerini tavsiye etmiştir.

Mustafa Ruhî'nin kasaba ve kazalara dair verdiği bazı bilgilerin devrin resmi kayıtları olan salnameler ve diğer kaynaklarla uygunluk gösterdiği hatta zaman zaman bilgilerin tekrar edildiği tespit edilmiştir. Bu da Mustafa Ruhî'nin eserini yazarken devrin yazılı kaynaklarından istifade ettiğini göstermektedir. Bu eser Balkan coğrafyasında yer alan Yanya vilayeti hakkında pek çok konuda çok değerli bilgiler verirken en büyük eksikliği eğitime dair hiçbir bilgiye yer verilmemiş olmasıdır. Çünkü kitapta vilayette Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıktığı tarihten itibaren tesis edilen mektepler ile idadi, rüştiye ve ibtidaî okullarda görev yapan muallimler ve öğrenciler

¹⁴⁵Margaliç kazasının Parga kasabasında kitre denilen bir çeşit ağaç kavunu mahsulü Avrupa'nın her yerinde itibar görürdü. Bu ürün çoğunlukla Viyana'ya nakledilirdi. Ali Tevfik, *age*, s. 94.

hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Oysaki aynı tarihleri içeren H.1319/M. 1901 tarihli Yanya vilayet salnamesinde vilayetteki kız ve erkeklere mahsus idadi ve rüştiyelerde görev yapan muallim sayısı 41 iken öğrenci sayısı 673'tür. Kasabalardaki mekteplerde muallim sayısı 33, öğrenci sayısı ise 1.558'dir. Köylerdeki mekteplerde 32 öğretmene karşın 665 öğrenci vardı. Yine bu salnamede 1878-1899 tarihleri arasında köy, mahalle, kasaba ve kazalarda açılan mektep, medrese ve kütüphanelerin sayıları mevcuttur¹⁴⁶. Mustafa Ruhî'nin bu bilgileri eserine almamış olması eksiklik olarak görülse de kitabın asıl yazılış amacının sağlık ve hastalıklar hakkında bilgi vermek olduğunun gözden kaçırılmaması gerekir. Eğitimin dışında şehirlerin ticaret hayatı, yol ve köprü gibi yapıları hakkında da eserde bilgi mevcut değildir.

EXTENDED ABSTRACT

Yanya, which forms the southern part of Albania, has been under the rule of various tribes and nations throughout history. Throughout history, Yanya, which was the administrative and cultural centre of southern Albania, maintained this role for many centuries, even though its territorial boundaries changed. Many communities and nations that came to the Balkan region but were unable to establish a political structure played a significant role in shaping the Albanian identity. The Albanians, whose known ancestors were the Illyrians, came under the rule of the Romans, Bulgarians, Normans, Latins, Byzantines and Turks. Especially during the Roman Empire, the traces of Latin culture were strongly felt in the lands of Albania, which was the starting point of the route called Via Egnatia. After the decline of Rome, the Yanya region, which had been under the rule of various political structures, came under Ottoman rule in 1430. Starting in 1431, the Ottoman Empire included Yanya in its administrative structure under the name of the Sanjak of Albania-Province. Later, Yanya became one of the sanjaks of Albania and was connected to the Rumelia Beylerbeyliği. Until the 19th century, Yanya maintained its administrative structure, and in 1833, it was connected to the Rumelia province under the name Elviye-i Selase. In 1845, Yanya, Avlonya, and Delvine were made into a separate province, and in 1867, Yanya became the centre of a province consisting of seven sanjaks. Yanya maintained its status as a province until the late 19th century. During this period, there were changes in its administrative structure, such as the occasional reorganization of some districts into sub-districts or the merging of some sub-districts and villages to form new districts. However, these reorganizations did not significantly alter the boundaries of the Yanya province. After the 1897 Ottoman-Greek War, the southern border was definitively established as the Narda River, due to the cession of Narda to Greece. However, to ensure the security of the border region and provide accommodation for the migrants, the Loros district was promptly established directly opposite Narda. Due to the swampy nature of the area where Loros was established and its poor air quality, it was frequently exposed to epidemic diseases. In addition to Loros, epidemic diseases were prevalent in Yanya and the settlements connected to it. The modern medical school in the Ottoman Empire was established in 1827 during the reign of Sultan Mahmud II. Doctors trained at this school made significant contributions to important works. They were particularly effective in meeting the army's need for soldiers and in combating epidemic diseases. In this context, it is important to mention Mustafa Ruhî, who was the health inspector of the Yanya province. Mustafa Ruhî was born in 1861 in the town of Ergiri, in the Yanya province. He was the son of Ahmed Reşid Efendi and became known as Ergirili Bodo-zâde Mustafa Ruhî. After completing the primary and secondary schools, Mustafa Ruhî continued his education at the medical school in Istanbul. He was able to read and write in Turkish, French and Albanian. He could speak Greek and understand Arabic and Persian. After graduating in 1885, he was appointed as the municipal doctor to the Berat district of Yanya. Mustafa Ruhî, who worked there for many years, came to Istanbul and received training in a bacteriology laboratory. During this time, he specialized in rabies. While serving in the Berat district, he was appointed as the health inspector of the Yanya province in 1893 to implement measures and treatments against epidemic diseases. In many parts of Yanya, diseases such as cholera, dysentery, diphtheria, syphilis, smallpox, diarrhea and scurvy were prevalent. Mustafa Ruhî prevented the spread of epidemics by using the medicines developed to combat these diseases. For his efforts, he was awarded medals and honours by the state. Some of these were the Italian Kuron Ditali medal, the Greek War medal and the Hejaz Railway medal. Mustafa Ruhî was dismissed from his position in 1903 for involving himself in matters outside of his duties and embezzling state funds, and was subsequently prosecuted. As a result of the trial, he was found innocent and was appointed as the sanitary inspector of the Ankara province in 1907. In 1909, he was appointed as a member of the Council of Civil Affairs and the General Sanitation Committee, and also as the Director of the Faculty of Medicine in the same year. Mustafa Ruhî, who was removed from the position of Director of the Faculty of Medicine in 1911, continued to teach at the medical school and the pharmacy school. In 1901, Mustafa Ruhî wrote his work titled "*Yanya Vilayeti İçin Coğrafya-yı Tıbbi*" dedicated to the 25th anniversary of Sultan II. Abdulhamid's ascension to the throne. Mustafa Ruhî, who published this work in 1900, focused primarily on the health issues of Yanya and its districts in his work. In addition, his work includes information about the history, geography, borders, rivers and lakes, fortresses, population, climate, diseases and drinking water of the cities and towns. Mustafa Ruhî's work is an important source that will shed light on local history studies.

¹⁴⁶Yanya Vilayet Salnamesi, H.1319 / R.1317, s. 201-208.

In 1888, when Mustafa Ruhî was in Yanya, it was reported that a typhus outbreak had occurred in Kurveleş. However, upon investigation, it was found that the outbreak was not typhus, but rather malaria, referred to as “fever”. In 1892, the syphilis outbreak in the Berat and Iskarapar districts slowed down after Mustafa Ruhî took the necessary precautions. However, the continued spread of the disease in the following months led to Mustafa Ruhî's appointment as the Sanitary Inspector of Yanya. Investigations revealed that the disease affected 10% to 20% of the population in some villages. In order to prevent such diseases and protect public health, he had recommended increasing the capacity of the Gureba Hospital in Yanya. In 1898, an outbreak of scurvy occurred in the Loros region. In a letter sent from Yanya, it was requested that the deployment of soldiers to the region be halted for a while due to the poor air quality in Loros and the occurrence of scurvy among the soldiers. In July 1899, an outbreak of diphtheria (croup) was reported in the town of Preveze. In the on-site investigation conducted by the Provincial Sanitary Inspector, Mustafa Efendi, it was reported that 3 to 4 people had contracted diphtheria, and it was determined that this was not an epidemic. In addition, it was reported that there was an adequate supply of serum available in Preveze for the treatment of the disease. In fact, Mustafa Ruhî Efendi had been serving in the Yanya province for 14 years. During this period, he had gained fame particularly for his diagnosis and treatment of diphtheria. Not only for diphtheria, but also for the measures he took and the treatment methods he applied against other infectious diseases like syphilis, his efforts had attracted widespread attention, leading to a promotion in rank from his previous position as mütemayiz.

In his work about Yanya, Mustafa Ruhî first provided information about the boundaries of the Yanya province and its districts. Within the boundaries of the province, there were the sanjaks of Yanya, Ergiri, Berat and Preveze. In the Yanya district, which was the centre of the Yanya province, there were the districts of Leskobvik, Koniçe, Filat, Aydonat and Meçova, as well as the sub-districts of Zagor, Korundos, Çerkovişte and Malakas. Yanya was located in the Epirus region on the southern side of Albania. In his work, Mustafa Ruhî stated that the name Epirus was given in reference to a ruler named Epirus. At this time, the population of Yanya was 87,256, and the majority of the population was Muslim. The remaining population consisted of Albanian-origin Greek Orthodox. There was also a small Jewish community living in the town of Yanya. According to statistics, the annual number of births in the Yanya province was around 14,000, while the number of deaths was approximately 12,000. The temperament of the people of Yanya was nervous, harsh, and introverted. In the Yanya district, apart from seasonal diseases, conditions such as rheumatism, diphtheria, pneumonia, cold and flu, malaria and typhus were common. In the case of epidemics, the people used to resort to traditional treatment methods instead of going to the doctor. In the Yanya province, there were 38 doctors and 18 pharmacies. In addition, there were the Hamidiye Gureba Hospital, the Greek Hospital, and the Military Hospital. The lake near the town added a special beauty to Yanya. Various fish were caught in this lake. Various fish were caught in this lake. Although the climate and geography of the town of Yanya were beautiful, the surrounding swamps caused unpleasant odours and poor air quality, which led to epidemics. Mustafa Ruhî recommended the improvement of the streams and advised that no water should be kept in the ditches surrounding the town in order to prevent epidemics. Since there were no large industrial factories in the Yanya district, locally-made products such as carpets, rugs, velense (a type of fabric), slippers, socks, towels, moccasins, coffee sets and decorative items were produced. Because of its location and the port facilities it had, the people of Yanya engaged in trade with Europe. They would sell grains, butter, olive oil, bonito fish, tar, livestock and fish roe to Europe. In the continuation of his work, Mustafa Ruhî provided similar information about the entire town and its districts.

KAYNAKÇA

1-Arşiv Kaynakları: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA):

Bâbîali Evrak Odası (BEO.)

Dahiliye Nezâreti Mektûbi Kalemî (DH. MKT.)

Dahiliye Nezâreti Sicil-i Ahval Defterleri (DH. SAİDd.)

İrade, Dahiliye (İ. DH.)

İrade, Taltif (İ. TAL.)

Şura-yı Devlet (ŞD.)

Yıldız, Mütenevvia (Y.MTV.)

Yıldız, Perakende Evrakı Askerî Maruzat (Y. PRK. ASK.)

2-Yayınlanmış resmi ve kaynak eserler

1897 Türk-Yunan Savaşı (Tesehya Tarihi), (Yayına Hazırlayan: Bayram Kodaman), TTK, Ankara 1993.

Ali Cevâd-Remzi, *Hulâsa-i Coğrafya-i Osmani* (Sadeleştiren: Engin Sadık), SAMER, Kahramanmaraş 2021.

Ali Cevâd, *Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati*, Cilt:1, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1313.

Ali Sâib, *Coğrafya-yı Mufassal: Memâlik-i Devlet-i 'Osmaniye, Def'a-i Evveli*, Matbaa-i Ebüzziya, Kostantiniyye 1304.

Ali Tevfik, *Memâlik-i 'Osmaniye Coğrafyası*, Cilt:3, Kasbar Matbaası, İstanbul 1318.

CUÏNET, Vital, *La Turquie D'Asie Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province De L'Asie-Minure*, Tome Premier, Paris 1892.

Rıza Tahsin, *Mirât-ı Mekteb-i Tıbbiye*, Kader Matbaası, Dersaadet 1328.

Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-A'lâm*, Cilt:I, Mihran Matbaası, Dersaadet 1306 / 1889.

Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-A'lâm*, Cilt:II, Mihran Matbaası, Dersaadet 1306 / 1889.

Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-A'lâm*, Cilt:III, Mihran Matbaası, Dersaadet 1308 / 1891.

Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-A'lâm*, Cilt:IV, Mihran Matbaası, Dersaadet 1311 / 1894.

Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-A'lâm*, Cilt:V, Mihran Matbaası, Dersaadet 1314 / 1896

Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-A'lâm*, Cilt:VI, Mihran Matbaası, Dersaadet 1316 / 1898.

Yanya Vilayet Salnamesi, H.1319 / R.1317, Def'a:8, Vilayet Matbaası, Sene 1319.

3-Araştırma, İnceleme ve Kaynak Eserler

ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, TTK, Ankara 2003.

AYDA, Adile, "Pelasglar Kim İdiler?", *Belleten*, Cilt:XLVI, Sayı: 183, (Temmuz 1982), ss.475-486.

AYVERDİ, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 2011.

BAKKAL, Ali, "Osmanlı Döneminde Tıp Alanında Eser Veren Balkanlı Hekimler", *Turkish Academic Research Review /Türk Akademik Araştırmalar Dergisi*, Yıl:2020, Cilt/Vol.5, Sayı/Issue:4, ss.662-684

BAŞARAN, Cem Hakan, "Tanıdık Bir Hikâye: Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdiriyeti/ Direction Générale de l'Assistance Publique de Constantinople (1909-1912)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 24/2, (2023), ss.429-568.

BİLGE, Mustafa L., "Arnavutluk", *DİA*, Cilt:3, (1991), ss.383-390.

BOZBARA, Nuray, "Arnavutların Kökeni", *Balkanlar El Kitabı, 1.Cilt: Tarih*, (Ed. B.A. Gökdağ-O. Karatay), Ankara 2013, ss.259-267.

BÜYÜKTOLU, Recep ve Seher Karakuş, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Balkan Vilayetlerinin Genel Durumu", *ÇAKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:12, Sayı:1, (Nisan 2021), ss.196-222.

CASTELLAN, Georges, *Balkanların Tarihi*, İstanbul 1992.

ÇAVUŞ, Remzi, "II. Abdülhamid Döneminde Dâülkelp (Köpek Hastalığı-Kuduz)", *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Vol.2, No:1, (Mart 2017), ss.46-61.

DELİLBAŞI, Melek, "Selânik ve Yanya'da Osmanlı Egemenliğinin Kurulması", *Belleten*, Cilt:51, Sayı:199, (1987), ss.75-101.

ERKEN, İlkey, *Yanya Sancağı İdari Yapı ve Yerleşim Birimleri (1867-1913)*, TTK, Ankara 2021.

_____, "19. Yüzyılda Arnavutluk'ta Bir Osmanlı Kasabası: Premedi", *Sosyal ve Beşeri Bilimlerde Değerlendirme ve Araştırmalar*, (Editör: Ruhi İnan), Lyon 2021, ss.192-217.

_____, "Yanya Vilayeti Bir Muhacir Kasabası: Loros", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:63, (2023), ss.557-571.

ERTUĞRUL, Özkan, "Osmanlı Devrinde Yanya (Ioannina) ve Çevresinde İnşa Edilen Bazı Kilise ve Okullar", *Vakıf Restorasyon Yıllığı*, Yıl: 2016, Sayı:12, ss.92-105.

Görsel ve Belgelerle Sağlık Eğitimi Tarihi 1: Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane (1903-1933), (Hazırlayanlar: Ahmet Zeki İzgöer-Halûk Perk), Sağlık Bilimleri Üniversitesi yayını, İstanbul 2022.

GÜLTEKİN, Elif, “Sultan II. Abdülhamid’in Tıp Alanındaki Keşifleri ve Yerli Üretimi Teşvik Siyaseti”, *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi*, Cilt:1, (Ed. Melek Özyetgin-Vahdettin Engin), İstanbul 2022, ss.307-317.

GÜRBÜZ, Erdoğan ve Ümran Ozan Karahan, “Kleopatra’nın Roma ile Olan İlişkileri ve Actium Savaşı”, *The Journal of Academic Social Science*, Yıl:7, Sayı:98, (Kasım 2019), ss.265-276.

İŞİK, Zekeriya, “Osmanlı’nın Son Zamanları Cumhuriyet’in İlk Çeyrek Asrında Sıtma Salgınına Karşı Verilen Mücadelenin Mahiyeti”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt:51, (Nisan 2021), ss.51-82.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, ve vd., *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü*, Cilt:2, IRCICA yayınları, İstanbul 2008, ss.744-746.

KÂHYA, Esin, *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Tıp Eğitimi ve Türk Hekimleri*, Ankara 1997.

KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, TVYY, İstanbul 2003.

KAYNAR, Mete Kaan ve Gökhan Ak, “Balkanlar’da ‘Modern’ Bir Yunan Tragedyası: Çamerya Arnavutları Kıyımı”, *International Journal of Academic Value Studies (Javstudies)*, Vol.3, Issue:9,(2017), s.79-93.

KELEŞ, Erdoğan, “Doktor Sigmund Spitzer’in Hatıraları ve Sultan Abdülmecid”, *Türk Sosyal ve Siyasi Hayatında Yahudiler*, (Ed. İbrahim Erdal-Yunus Özger), İstanbul 2011, ss.161-187.

_____, *Osmanlı, İngiltere ve Fransa İlişkileri Bağlamında Kırım Savaşı*, Ankara Üniversitesi, SBE, Tarih (Yakınçağ Tarihi) ABD, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2009.

KİEL, Machiel, “Aydonat”, *DİA. Cilt:Ek 1*, (2020), sS.145-147.

KUNERALP, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İSİS, İstanbul 1999.

MUSTAFA RUHÎ, *Yanya Vilayeti İçin Coğrafya-yı Tıbbi*, (t.y./y.y.), (İstinsah tarihi: R. 1316 / M. 1900).

NİZAMOĞLU, Yüksel, “Yanya Vilayetinin Durumuna Dair Hazırlanan Layihalar ve Sonuçları”, *OTAM*, Sayı:33,(Bahar 2013), ss.197-228.

OMARİ, Elda ve Paolo Bonini, “The Athena Domus at Apollonia (Albania): A Reassessment (Apollonia’daki (Arnavutluk) Athena Domus’u: Yeniden Değerlendirme)”, *JMR / Uludağ University Journal of Mosaic Research*, Vol.9, (2016), ss.23-38.

ORTAYLI, İlber, “Yanya Vilayetinin Limanı Olarak 19. Asrın İkinci Yarısında Preveze”, *Belleten*, Cilt:62, Sayı:233, (Nisan 1998), ss.137-146.

ORUÇ, Doğukan, “Çamlık Hanedanından Bir Osmanlı Bürokratı: Âbidin Paşa ve Güney Arnavutluk Sorunu (1877-1879)”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Sayı:23, (Aralık 2024), ss.75-92.

ÖNLER, Zafer, *Tarihsel Tıp Metinleri Sözlüğü*, TDK, Ankara 2019.

ÖZDEMİR, Toroshan, “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Avlonya’da Bitüm Üretimi”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Cilt:25, Sayı:1, (2024),ss.59-82.

ÖZELÇİ, Pervin-Aslıhan Coşkun-Ateş Kara, “Türkiye’de Difteri Hastalığının Tarihsel Epidemiyolojisi”, *J. Pediatr Inf.* 16(4), 2022, ss.217-233.

ÖZLÜ, Zeynel, “Osmanlı Devleti’nde Difteri Hastalığı ve Koruyucu Sağlık Hizmetlerine Dair Bulgular (19. Yüzyıl Sonları ve 20. Yüzyıl Başlarında)”, *Belleten*, Cilt:81, Sayı:291,(Ağustos 2017), ss.419-479.

ÖZTUNÇ H. Baha, *Tanzimat Döneminde Bir Rumeli Şehri Manastır Sosyo-Ekonomik Yapı (1839-1876)*, İstanbul 2020.

SEZER FEYZİOĞLU, Hamiyet, *Bir Osmanlı Valisinin Hazin Sonu Tepedelenli Ali Paşa İsyanı*, İstanbul 2018.

_____, “1894 İstanbul Depremi Hakkında Bir Rapor Üzerine İnceleme”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:18, Sayı:29, Ankara 1996, ss.169-197.

SHADWELL, Arthur ve Harriet L. Hennessy ve Joseph Frank Payne, “Plague”, *Encyclopedia Britannica*, Cilt:21, (1911), ss.693-705.

SMİTH, William, *Dictionary of Greek and Roman Geography*, Vol.II, Boston 1870.

SÜHEYL, Ünver, A., “Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar”, *Tanzimat* 2, İstanbul 1999, ss.933-960.

TEKİR, Süleyman, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Kuduz ile Mücadele Çalışmaları (1923-1950)”, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Kuduz*, (Ed. Ç. Büke-Ş. Köse-F. Çakmak-E. Akçiçek), Ankara 2018, ss.307-331.

TURNA, Nalan, “İstanbul’un Veba ile imtihanı: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi”, *Studies of The Ottoman Domain*, Cilt:1, Sayı:1, (Ağustos 2011), ss.1-36.

UÇAR, Nail, “Difteri ile mücadelenin ilk çalışmalarına katılan Türk mikrobiyologlarının tıp tarihindeki yeri”, *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, Yıl:1, (Ocak 1979), ss.75-77.

UÇAROL, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-1914)*, İstanbul 1993.

ULUDAĞ, Osman Şevki, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tabâbeti Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.

WACHTEL, Andrew B., *Balkanlar Tarihi*, (Çev. Emre Can Petek), İstanbul 2022.

4-Kütüphane Koleksiyonu

İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı, Nadir Eserler Kütüphanesi II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri (İÜK-Nadir Eserler, II. Abdülhamid)

5-Elektronik Kaynaklar

<https://www.dict.com/bulgarca-turkce/leshnikov%20myasto> (E. tarihi: 09.12.2024).

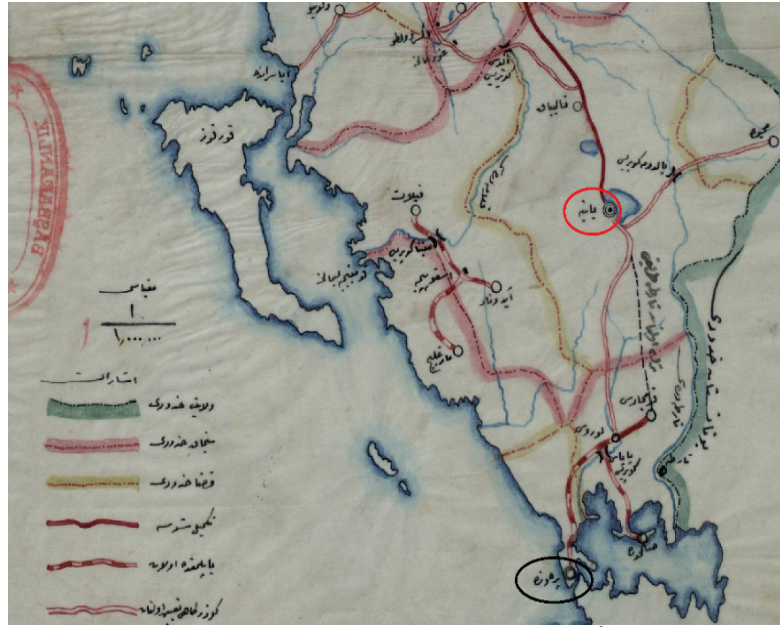
<https://www.dukagjini.org/history/progonitodukagjini>. (E. tarihi: 09.12.2024).

EKLER

Harita 1:Yanya vilayeti (BOA., *HRT.h.* 2336)

Harita 2: Yanya vilayeti

Kaynak: Doğukan Oruç, “Çamlık Hanedanından Bir Osmanlı Bürokrati: Âbidin Paşa ve Güney Arnavutluk Sorunu (1877-1879)”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 23, (Aralık 2024), s.78.